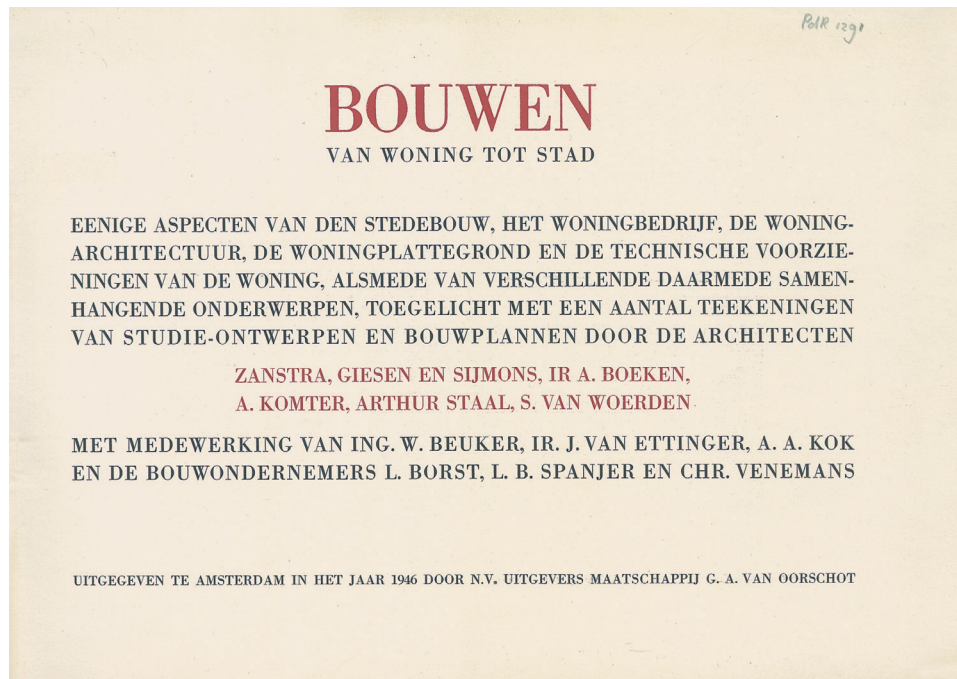


Omslag en titelpagina van *Bouwen van woning tot stad*. Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1946. Ook de overige afbeeldingen zijn afkomstig uit deze uitgave.

Cover and title page of *Bouwen van woning tot stad*. Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1946. The other pictures have also been taken from this book.



Bouwen van woning tot stad Plan '45, een architectonische kritiek op het AUP

Freek Schmidt

Van 10 tot 18 november 1945 vond in de kunstenaarsmaatschappij Arti et Amicitiae in Amsterdam een tentoonstelling plaats die slechts een week duurde, maar in verschillende dagbladen ruim aandacht kreeg.¹ Onderwerp was *Bouwen van woning tot stad*, 'een plannenstudie voor woningbouw welke in de jaren 1943-1945 ten behoeve van een uit te geven boekwerk werd vervaardigd door de architecten A. Boeken, J.H.L. Giesen, A. Komter, A. Staal, K.L. Sijmons Dzn., S. van Woerden en P. Zanstra' in opdracht van een groep van tien bouwondernemers.² Het geheel van plannen werd bijeengehouden door een alternatief uitbreidingsplan: Plan '45, ter vervanging van het in 1935 door de gemeenteraad goedgekeurde Algemeen Uitbreidingsplan (AUP). 'In het nieuwe plan komen echter dermate gezonde en frisse ideeën naar voren, dat de Volkskrant – ondanks alle bestaande kritiek – meent dit plan onder de aandacht van het publiek te moeten brengen. Vooral echter, omdat wij van oordeel zijn, dat machts- en prestige-factoren niet doorslaggevend mogen zijn voor de vraag, hoe de hoofdstad van Nederland er in het jaar 2000 zal uitzien.'³ Arthur Staal, een van de architecten, had de pers te woord gestaan: 'Onze plannen mogen voor velen onaanvaardbaar schijnen, maar wie durft te zeggen, dat het Plan-1935 dé oplossing is voor Amsterdam? Het aanplakken van nieuwe wijken heeft niets met stedenbouwkunde te maken. [...] Er valt nog betrekkelijk weinig te bouwen, maar op het Plan-1935 wordt voortgewerkt. Zo ongemerkt wordt Amsterdam er aan vastgeklonken, totdat het straks niet anders meer kan. Wij zullen Amsterdam dan ten grave dragen – geslachtofferd als het architecturale beeld werd op de pijnbank van de wetenschappelijke becijfering.' Op de uitnodiging voor de opening van de tentoonstelling had de gemeente bericht van verhindering gestuurd.

In september van het jaar daarop volgt dan het rijk geïllustreerde boek onder redactie van Piet Zanstra c.s. *Bouwen van woning tot stad*: 486 pagina's en een linnen omslag waarop het woord

1
Het Vrije Volk, 12 november 1945; *De Bouwvakpatroon*, orgaan van den Ned. Kath. bond van bouwpatroons, 26 november 1945; *De Maasbode*, 12 november 1945; *Amsterdamsch Dagblad*, 13 October 1945, voor aankondiging van de tentoonstelling in *Arti*; *De Tijd*, 12 november 1945; *De Groene Amsterdammer*, 10 november 1945 (met aankondiging en bericht er later op terug te zullen komen).

2
Gedrukte uitnodiging voor opening van de tentoonstelling op 10 november 1945. Het Nieuwe Instituut (HNI), Rotterdam, archief A. Staal, STAA.0212, a165.

3
De Volkskrant, 28 december 1946, p. 3.

Building from house to city Plan '45, an architectural critique of the AUP

Freek Schmidt

From 10 to 18 November 1945, an exhibition was held in the Arti et Amicitiae artists' society in Amsterdam that lasted only a week but received a great deal of attention in various newspapers.¹ The subject was 'Building from house to city', 'a study of housing development plans which were produced in the years 1943-1945 by the architects A. Boeken, J.H.L. Giesen, A. Komter, A. Staal, K.L. Sijmons Dzn., S. van Woerden and P. Zanstra for a book to be published' on behalf of a group of ten building contractors.² The designs were held together by an alternative expansion plan to replace the General Expansion Plan (AUP), approved by the municipal council in 1935. 'The new plan suggests such healthy and fresh ideas that *de Volkskrant* [newspaper] – despite all the current criticism – believes it should be brought to the attention of the public. Above all, however, because we are of the opinion that factors of prestige and power should not be decisive for the question of what the capital of the Netherlands will look like in the year 2000.'³ Arthur Staal, one of the architects, had spoken to the press, saying, 'Our plans may seem unacceptable to many, but who dares to say that the 1935 plan is the only solution for Amsterdam? Adding new districts has nothing to do with urban planning. [...] There is still relatively little building activity, but the 1935 plan is pursued. Amsterdam is being nailed to it almost unnoticed, until it becomes a fact. We will then be carrying Amsterdam to its grave – sacrificing its architectural image on the altar of scientific figures.' The municipality had responded to the invitation for the opening of the exhibition with a message saying it would not be attending.

In September of the following year the richly-illustrated book edited by Piet Zanstra et al., *Bouwen van woning tot stad*, appeared: 486 pages and a linen cover on which the word BOUWEN is embossed against a line drawing of a classical Ionic capital. At a price of sixty guilders, this luxury edition in a numbered print run of 1200 was

1
Het Vrije Volk, 12 November 1945; *De Bouwvakpatroon*, magazine of the Ned. R.K. Bond van Bouwpatroons, an employers' organisation, 26 November 1945; *De Maasbode*, 12 November 1945; *Amsterdamsch Dagblad*, 13 October 1945, announcement of the exhibition in *Arti*; *De Tijd*, 12 November 1945; *De Groene Amsterdammer*, 10 November 1945 (with announcement).

2
Printed invitation to the opening of the exhibition on 10 November 1945. Het Nieuwe Instituut (HNI), Rotterdam, archives of A. Staal, STAA.0212, a165.

3
De Volkskrant, 28 December 1946, p. 3.

BOUWEN in diepdruk is aangebracht tegen een lijntekening van een klassiek Ionisch kapiteel. Met een prijs van 60 gulden was de luxe uitgave in een genummerde oplage van 1200 een van de meest monumentale uitgaven van de kort na de oorlog gestarte uitgeverij van Geert van Oorschoot, nadat de Persraad, die toen over de papiervoorziening ging, de uitgave had beoordeeld op zijn waarde.⁴ Kern van de publicatie vormt een op hoofdlijnen uitgewerkt alternatief voor het AUP van 1935, waarvan de uitvoering tijdens de oorlog stil was komen te liggen. Het zogenoemde Plan '45 heeft als meest in het oog springend element, dat de stadsuitbreiding op concentrische wijze als een nieuwe grachtengordel rond de stad gelegd wordt, met een duidelijke begrenzing ten opzichte van het omringende landschap. Het plan is voorzien van uitgebreide toelichtingen en diverse uitgewerkte plannen voor woningbouw voor delen van de nieuwe uitbreiding en voor enkele braakliggende terreinen in bestaande wijken in Amsterdam. In de inleiding geven de architecten aan hoe zij in 1942 door leden van de opgeheven 'Bouwersvereniging Amsterdam' gevraagd waren het boek samen te stellen als bijdrage 'tot den wederopbouw van ons gehavende land, tot de vernieuwing van het woningbedrijf, tot de ontwikkeling van de groote maatschappelijke en cultureele waarden, die in volkshuisvesting en architectuur gelegen zijn'.⁵

Hoewel *Bouwen van woning tot stad* in dagbladen en vakbladen niet onopgemerkt bleef en zelfs in de gemeenteraad werd besproken, werd het daarna weer snel vergeten. In 1948 nam onder wethouder J.J. van der Velde de gemeenteraad het besluit het AUP versneld uit te voeren. Het Plan '45 kwam in de marge van de geschiedschrijving van de wederopbouw terecht. In het in 2017 verschenen overzicht van de realisatie van het AUP onder de wat misplaatste titel *De nieuwe grachtengordel*, wordt het plan niet genoemd.⁶ Toch heeft het de laatste vier decennia met enige regelmaat opnieuw aandacht gekregen.⁷ Daarbij werd ingegaan op de gerepresenteerde architectuurprojecten van de verschillende betrokken architecten en werd het stedenbouwkundig plan besproken in het licht van opvattingen van de Moderne Beweging en van Groep '32. Maar het werd ook gezien als een curiosum, 'een nostalgisch pleidooi voor het beeld van de stad in de gouden eeuw',⁸ niet op de toekomst gericht, een terzijde in de bevordering van de moderne hedendaagse architectuur die vooruit keek. Het plan 'was duidelijk een karikatuur van stedenbouw en had mede daardoor geen enkele praktische betekenis'.⁹ Afgezet tegen het AUP is dat inderdaad een gemakkelijk te trekken conclusie. Juist de stedenbouw van de Gouden Eeuw en het gebruik

van door de geschiedenis geautoriseerde beeldmiddelen kon in oorlogstijd begrepen worden als 'symbool voor veiligheid, overzichtelijkheid, helderheid en intimiteit, kenmerken die zo lang het beeld van de Hollandse stad hadden bepaald en die zo node werden gemist in het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam uit 1935'.¹⁰ Bij de afdeling stadsontwikkeling van Publieke Werken die in 1945 stond te popelen om het AUP te realiseren, zat niemand te wachten op een alternatief plan dat de idealen van de functionele stad opzieschoof. Maar dat het plan daarmee bij voorbaat kansloos was en tentoonstelling en boek gemakkelijk konden worden afgedaan als een archaische en sentimentele oprisping of een simpele promotie van eigen architectonische projecten, is ook niet waarschijnlijk. Oppervlakkige beschouwing van het plan gaat voorbij aan de doorwrochte, sterk op de toenmalige culturele waarden en Amsterdamse realiteit van het moment geformuleerde uitwerking in het boek. Dan wordt genegeerd dat het denken onder architecten over de stad sinds de late jaren twintig sterk was geëvolueerd en dat al sinds 1935 kritiek geuit was op de eenzijdigheid van het AUP, dat met een beroep op wetenschappelijkheid en rationalisme werd voorgesteld als enige juiste oplossing voor het stedelijke woningvraagstuk.¹¹ De pogingen om architectuur en stedenbouw bijeen te houden mogen op institutioneel niveau kansloos hebben geleken, dat maakt deze zoektocht naar een stadbouwkunst die de Nieuwe Zakelijkheid afwees als onbevredigend, een gedateerd modeverschijnsel, niet minder relevant. Het toont aan dat kritiek op de onpersoonlijke en onhistorische organisatie van de stedelijke ruimte in West-Europa zo niet een continu, dan toch een telkens terugkerend fenomeen is.¹²

Voor een beter begrip van *Bouwen van woning tot stad* is het van belang om, los van de heroïsche geschiedschrijving van de Moderne Beweging en het succesverhaal van het AUP, de werkelijke context van Plan '45 te bekijken. In 1943 kon Publieke Werken van het het AUP nog niet veel meer laten zien dan een 'plan in hoofd-zaken'. Het AUP had wel de noden van de stad door middel van uitgebreid wetenschappelijk onderzoek en een survey in kaart gebracht, met groot vertrouwen in de eigen rationaliteit en in maakbaarheid, maar bood als oplossing voor het woningvraagstuk geen enkele garantie op succes. De architecten van *Bouwen van woning tot stad* behoorden tot de Groep '32 – in 1932 hadden zij zich teruggetrokken uit de groep modernistische architecten De 8 in een gezamenlijk streven naar verrijking van de moderne architectuur, waarvoor in de Nieuwe Zakelijkheid geen plaats was.¹³ In het AUP zagen zij de sporen van CIAM, de *Congrès*

4
Fortuin 2015, pp. 146-148.

5
Zanstra e.a., *Bouwen van woning tot stad*, 1946, 'Inleiding', p. 7.

6
Steenhuis 2017, p. 120. Vergeleken bij *Bouwen van woning tot stad*, zijn Cornelis van Eesterens verwijzingen naar de Amsterdamse stedenbouwkundige geschiedenis van een geheel andere orde.

7
Het boek wordt in detail besproken in: Bock e.a. 1983, pp. 107-152 (deels gebaseerd op een doctoraalscriptie van M. Fluks uit 1981), en Tacq e.a. 1998. Kortere besprekingen zijn te vinden in: Tavernier 1977, pp. 14-17; Barbieri en Boekraad 1982, pp. 32-35; Bosma 1995, p. 183; Wagenaar 2011, pp. 382-383; Van Rossem 2009, pp. 188-192.

8
Rebel 1983, p. 309.

9
Colenbrander 1999, p. 121.

10
Tavernier 1977, p. 17. Zie ook Bosma 1993, p. 183.

11
Barbieri en Boekraad 1982, p. 31.

12
De ruime aandacht die Jane Jacobs met haar typische, op de Noord-Amerikaanse stad geschreven kritiek *The Death and Life of Great American Cities* (1961) kreeg, heeft nogal afgeleid van het feit dat die kritiek binnen Europa ook een terugkerende factor is. Publicaties als Alexander Mitscherlichs *Die Unwirtlichkeit unserer Städte. Anstiftung zum Unfrieden* (1965), Jan Gehls *Livet mellom husene* (Het leven tussen de huizen, 1971) en Henri Lefebvres *Le droit à la ville* (1968) verschenen op een moment dat schaalvergroting, sanering en disruptieve ingrepen ten behoeve van autoverkeer leidden tot bedreiging en vernietiging van 'verouderde' en verwaarloosde binnensteden, wat op toenemend ongenoegen van bewoners

stuitte, en internationaal bijvoorbeeld leidde tot de IBA/Altbau, de Internationale Bau-Ausstellung in West-Berlijn van 1987. Sonne 2009, p. 136.

13
Bock e.a. 1983, p. 13.

one of the most monumental publications by G.A. van Oorschot's publishing house, which started shortly after the war, after the Press Council (which regulated the distribution of paper) had assessed the work's value.⁴ At the heart of the publication is a broadly elaborated alternative to the 1935 AUP, the implementation of which had come to a standstill during the war. The most striking element of this so-called Plan '45 is the concentric expansion of the city with a new ring of canals, clearly demarcated in the surrounding landscape. The plan comes with extensive explanations and various detailed plans for house construction in parts of the new expansion and for several derelict sites in existing districts in Amsterdam. In the introduction, the architects indicate how in 1942 they were asked by members of the dissolved 'Building Association of Amsterdam' to compile the book as a contribution 'to the reconstruction of our battered land, to the renewal of the housing business, to the development of the great social and cultural values that lie in public housing and architecture.'⁵

Although *Bouwen van woning tot stad* did not go unnoticed in newspapers and trade journals and was even discussed in the city council, it was soon forgotten again. In 1948, under the alderman J.J. van der Velde, the council decided to speed up the implementation of the AUP. Plan '45 ended up in the margin of the historiography of post-war reconstruction. The plan is not mentioned in the 2017 survey of the realisation of the AUP, that was published under the somewhat misleading title *De nieuwe grachtengordel* (The new ring of canals).⁶ Nevertheless, it has regularly received attention over the past four decades.⁷ Both the architectural projects of the various architects involved and the urban development plan have been discussed in the light of the views of the Modern Movement and of Group '32. But it was also seen as a curiosity, 'a nostalgic plea for the image of the city in the Golden Age'⁸, not aimed at the future, as an aside in the forward-looking progression of modern contemporary architecture. The plan was 'clearly a caricature of urban planning and therefore had no practical significance whatsoever.'⁹ When compared to the AUP, this is indeed an easy conclusion to draw. It was precisely the urban planning of the Golden Age and the use of images authorized by history that could, during wartime, be understood as 'symbolising safety, clarity and intimacy – characteristics that had determined the image of the Dutch city for so long and were so sorely missing in the 1935 General Expansion Plan for Amsterdam.'¹⁰ In the urban development office of the Public Works Department, which was eager to realize the AUP in 1945, no-one was likely to welcome an alternative plan

that abandoned the ideals of the functional city. But it is also unlikely that the plan was hopeless from the outset and that the exhibition and book could easily be dismissed as an archaic and sentimental display or a simple promotion of their own individual architectural projects. Superficial consideration of the plan ignores the elaborate and nuanced discussion formulated in the book, and its relevance in terms of the cultural values and the reality of the moment in Amsterdam. This leaves aside the fact that architects' thinking about the city had evolved considerably since the late 1920s and that criticism of the one-sidedness of the AUP, which was presented as the only scientifically and rationally correct solution to the urban housing issue, had already been voiced since 1935.¹¹ Attempts to keep architecture and urban development together may have seemed hopeless at an institutional level, but that does not make this search for an urban design that rejected Nieuwe Zakelijkheid (New Objectivity) as an unsatisfactory and outdated fashion any less relevant. It merely shows that criticism of the impersonal and unhistorical organisation of urban space in Western Europe is, if not a continuous phenomenon, at least a recurring one.¹²

For a better understanding of *Bouwen van woning tot stad*, it is important to look at the context of Plan '45 separately from the heroic historiography of the Modern Movement and the success story of the AUP. In 1943, the Public Works Department could not show much more than a 'plan in outline'. The AUP had mapped out the needs of the city through extensive scientific research and surveys, with great confidence in its own rationality and in social engineering, but it could offer no guarantee of success as a solution to the housing issue. The architects of *Bouwen van woning tot stad* belonged to the Group '32: they had withdrawn from the group of modernist architects called De 8 in 1932, in a joint effort to enrich modern architecture, for which there was no room in the Nieuwe Zakelijkheid.¹³ In the AUP, they saw the traces of CIAM, the *Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*. In the 1920s and 1930s, CIAM had attempted to apply ideas about modern art to the raw realities of urban planning. The city was conceived as a process with a new structure that would be determined by hygiene, technology and the separation of functions.¹⁴ They distanced themselves from the artistic component in urban planning and paid almost no attention to the design of streets and squares, the location of public buildings, the design of parks or the relationships between landscape, settlement pattern and infrastructure. The architect Arthur Staal expressed it as follows in the book: 'It is absolutely true that in 1935, when the Greater Amsterdam

4
Fortuin 2015, pp. 146-148.

5
Zanstra et al., *Bouwen van woning tot stad*, 1946, 'Inleiding', p. 7.

6
Steenhuis 2017, p. 120. In comparison to *Bouwen van woning tot stad*, Cornelis van Eesteren's references to Amsterdam urban history are of a completely different order.

7
The book is discussed in detail in Bock et al. 1983, pp. 107-152 (partly based on the thesis by M. Fluks from 1981) and Tacq et al. 1998. Shorter discussions can be found in Taverne 1977, pp. 14-17; Barbieri and Boekraad 1982, pp. 32-35; Bosma 1995, p. 183; Wagenaar 2011, pp. 382-383; Van Rossem 2009, pp. 188-192.

8
Rebel 1983, p. 309.

9
Colenbrander 1999, p. 121.

10
Taverne 1977, p. 17. See also Bosma 1993, p. 183.

11
Barbieri and Boekraad 1982, p. 31.

12
The massive amount of attention that has been paid to Jane Jacobs' idiosyncratic critique *The Death and Life of Great American Cities* (1961), which is strongly related to the North American context, has somewhat overshadowed the fact that this kind of criticism has surfaced regularly in Europe. Publications such as Alexander Mitscherlich's *Die Unwirtlichkeit unserer Städte. Anstiftung zum Unfrieden* (1965), Jan Gehl's *Livet mellem husene* (Life between the houses, 1971) and Henri Lefebvre's *Le droit à la ville* (1968) were published at a time when large-scale rebuilding, renovation and disruptive interventions to facilitate car traffic threatened and destroyed 'old-fashioned' and neglected inner cities, which met with rising resistance both from the inhabit-

ants and internationally, which, among other things, lead to the IBA/Altbau, the Internationale Bau-Ausstellung in West Berlin of 1987. Sonne 2009, p. 136.

13
Bock et al. 1983, p. 13.

14
Wagenaar 2011, pp. 249, 252.

Internationaux d'Architecture Moderne. Daar was in de jaren twintig en dertig geprobeerd ideeën over moderne kunst toe te passen op de rauwe werkelijkheden van de stedenbouw. De stad werd opgevat als proces met een nieuwe structuur, die zou worden bepaald door hygiëne, techniek en de scheiding van functies.¹⁴ Men distantieerde zich van de artistieke component in de stedenbouw en schonk vrijwel geen aandacht aan het ontwerp van straten en pleinen, de situering van openbare gebouwen, het ontwerpen van parken en de relaties tussen landschap, nederzettingspatroon en infrastructuur. Architect Arthur Staal drukte het in het boek als volgt uit: 'Het is volkomen waar dat Amsterdam in 1935, toen het Plan Groot-Amsterdam voltooid was, de eenige groote Europeesche stad was, waarvoor een volkomen uitgewerkt uitbreidingsplan en beëindigingsplan klaar lag. Maar het is ook zeker dat men nu, tien jaar later, tot het inzicht komt dat de moderniteiten van toen, nu al weer verouderd zijn. Alleen een stadsplan als kunstwerk kan over dergelijke verouderingen en teleurstellingen heen helpen.'¹⁵

Met de verschijning van *Bouwen* lag er direct na de oorlog in de boekwinkel een monumentale kritiek op het tot dan toe voornamelijk papieren AUP, geformuleerd vanuit een brede architectonische visie op de stad. Het bevatte een genuanceerd pleidooi voor erkenning van de culturele waarde van de stedelijke ruimte en de monumentale kwaliteiten van de stad, die in een uitgesproken en voor de mens herkenbare vorm diende te worden voortgezet. De ontwerpers volhardden daarmee in het lezen van de stad als architectonische opgave waarin geschiedenis en theorie samenkomen. Hoewel het Plan '45 uiteindelijk niet doorging, is de publicatie een belangrijk voorbeeld van de voortdurende kritische reflectie op de architectuur van het verleden, die plaatsvond onder architecten, maar in de geschiedschrijving van de moderne architectuur grotendeels buiten beeld is geraakt.

Opbouw en vernieuwing

Midden in de oorlog kregen de architecten van tien bouwondernemers de royale uitnodiging 'een bouwplan te maken voor een paar duizend woningen met een gezamenlijk honorarium van fl. 35.000 voor het voorlopige ontwerp en een boek samen te stellen van woningbouw en stedenbouw dat in de toekomst een standaardwerk op dit gebied zal blijken te zijn', zoals Albert Boeken naderhand in zijn herinneringen zou noteren.¹⁶ Drie van de tien bouwondernemers, L.J. Borst, L.B. Spanjer en C. Venemans, schreven een inleidend hoofdstuk over 'Opbouw en vernieuwing'.¹⁷ In hun betoog becijferen zij dat vanwege de oorlog

het woningtekort is opgelopen tot 350.000 en dat 50.000 woningen uitbreiding en vervanging behoeven, waardoor de eerstkomende tien jaar minstens 80.000 woningen moeten worden gebouwd. Dat is niet alleen qua bouwmaterialen en arbeid een groot vraagstuk, maar ook qua voorbereiding en organisatie. De bouwers pleiten voor het inschakelen van alle bouwvakorganisaties zonder onderscheid. 'Een en ander mag niet alleen en uitsluitend aan de ambtenaren worden overgelaten. Doet men dat wel, dan is het gevaar voor verstarring, een zekere eentonigheid, evenals voor een noodeloos duren bouw, niet denkbeeldig. Bovendien wordt daardoor de noodige samenwerking niet bepaald bevorderd. Ten aanzien van het stedenbouwkundig en architectonisch gedeelte moet er een levendig contact tusschen overheidsinstanties en architecten zijn, terwijl omtrent indeeling en andere praktische eischen bij den woningbouw, overleg met de betrokken bouwers gepleegd zal moeten worden.'¹⁸ Ook dient er soepel te worden omgegaan met de bebouwingsvoorschriften, zonder aan de kwaliteit te tornen, om de architecten meer ruimte en armslag te geven dan tegenwoordig, waardoor aan schoonheid kan worden gewonnen. Rationalisatie en financiering van de bouw, distributie, prijszetting en exploitatie van de woningen, de nadelen van tussenhandel, herziening van het grondvraagstuk en -eigendom komen ook aan bod. Door de samenwerking tussen architecten als ontwerpers en toezichhouders en bouwers als uitvoerders onderscheidt het alternatieve wederopbouw- en uitbreidingsplan zich zowel in organisatie en uitvoering als in stedenbouw en architectuur van wat in de voorgaande decennia tot stand was gebracht.

De bouwers laten onbesproken dat zij al in 1938 uit 'Amstels Bouwvereniging' waren gestapt om onder eigen voorwaarden met de gemeente te onderhandelen over de strikte bebouwingsvoorschriften voor woningbouwprojecten binnen het AUP. Dit had geleid tot een conflict rond experimentele strokenbouw in de wijk Bos en Lommer, dat zich volgens het hoofd van Bouw- en Woningtoezicht Tjaden toespitste op een spanning tussen 'aesthetisch-stedenbouwkundige opvattingen' en 'utiliteitsfactoren'.¹⁹ Het 'onuitgesproken doel' van het Plan '45 was voor de bouwers waarschijnlijk vooral om met een tot de verbeelding sprekend plan het AUP en de daarmee verbonden rechtskracht te breken.²⁰ In 1941 hadden de bouwers zich al gemeld bij het architectenbureau Zanstra, Giesen en Sijmons voor het ontwerp van 1000 woningen in Bos en Lommer, dat vanwege reorganisatie van het bouwwezen door de bezetter en de bouwstop niet zou doorgaan. De reden om bij dit bureau aan te kloppen is niet geheel duidelijk. Met de vormgeving van de architectuur en de steden-

- 14
Wagenaar 2011, pp. 249, 252.
- 15
Staal 1946, p. 161.
- 16
HNI, Rotterdam, archief A. Boeken, BOEK.110348603, s368, Dagboek 'in het derde vredesjaar', 1948. Zie ook: Bock e.a. 1983, p. 69.
- 17
In het voorwerk worden de bouwondernemingen vermeld die tezamen de stichting 'Van woning tot stad' vormden: L.J. Borst, H. Bijlaard, J.A. Fetter, Chr. den Hertog en Th. Rozemeijer, J. Kop, L.B. Spanjer en W. Donker Kaat, Gebroeders Veldkamp, Firma C. en H.J. Venemans, A.W. Versteine, Firma J. van Weelden en P. van Leeuwen.
- 18
Borst, Spanjer en Venemans 1946, p. 21.
- 19
Bock e.a. 1983, pp. 110-113; Van Rossem en Steenhuis 2017, pp. 134-135.
- 20
Bock e.a. 1983, p. 128.

Plan was completed, Amsterdam was the only major European city for which a fully detailed expansion and completion plan was available. But it is also certain that now, ten years later, people will come to the conclusion that the modernities of those days are already outdated. Only an urban plan as a work of art can help to overcome such obsolescence and disappointments.¹⁵

With the appearance of *Bouwen van woning tot stad* immediately after the war, a solid criticism of the hitherto barely realized AUP, was presented to the public, formulated from a broad architectural vision of the city. It contained a nuanced plea for recognition of the cultural value of urban space and the heritage qualities of the city, that ought to be pursued in a distinct form, recognisable for the people. The designers persisted in interpreting the city as an architectural task in which history and theory come together. Although Plan '45 ultimately did not go through, its publication is an important example of the constant critical reflection on the architecture of the past that took place among architects, but which has largely been left out of the picture in the historiography of modern architecture.

Construction and renewal

In the middle of the war, the architects were generously invited by ten building contractors to 'draw up a building plan for a few thousand homes for a combined fee of 35,000 guilders and to compile a book on housing and urban planning that will prove to be a standard work in this area in the future', as Albert Boeken would later note in his memories.¹⁶ Three of the ten building contractors, L.J. Borst, L.B. Spanjer and C. Venemans, wrote an introductory chapter on 'Construction and renewal'.¹⁷ In their argument, they calculated that because of the war the housing shortage had increased to 350,000 and that 50,000 homes needed expansion and replacement, as a result of which at least 80,000 homes would have to be built in the next ten years. This was not only a major issue in terms of building materials and labour, but also in terms of preparation and organisation. The builders advocated the involvement of all building trade organizations without distinction. 'This should not be left solely and exclusively to the civil servants. If this is done, the danger of rigidity and a certain monotony, as well as a needlessly long construction period, is not inconceivable. Moreover, this does not exactly promote the necessary cooperation. With regard to the urban development and architectural aspects, there must be lively contact between government authorities and architects, while consultation with the builders involved on the layout and other prac-

tical requirements of houses will be necessary.'¹⁸ Building regulations must also be handled flexibly, without compromising on quality, in order to give the architects more room to experiment than at present, and thus achieve beauty. Rationalisation and financing of the construction, distribution, pricing and commercial running of the homes, the disadvantages of intermediary trading, revision of the land issue and ownership were also discussed. Both in its organisation and execution and in its urban planning and architecture the alternative reconstruction and expansion plan stands out from what was achieved in previous decades through cooperation between the architects, as designers and supervisors, and the builders as implementers.

The builders did not discuss the fact that they had already left 'Amstels Bouwvereniging' in 1938 to negotiate their own conditions with the municipality about the strict building regulations for housing projects within the AUP. This had led to a conflict around experimental open-ended rows of housing blocks in the Bos en Lommer district that according to Tjaden (the head of Building and Housing Supervision) focused on the tension between 'aesthetic-urban views' and 'utility factors'.¹⁹ For the builders, the 'unspoken goal' of Plan '45 was probably primarily to break open the AUP and its legal force, with a plan that appealed to the imagination.²⁰ In 1941, the builders had already contacted the architectural firm of Zanstra, Giesen and Sijmons about the design of 1000 homes in Bos en Lommer that – due to the reorganisation of the building industry by the occupying forces and the building freeze – would never be built. The reason for choosing this architectural firm is not entirely clear. The builders seem not to have interfered with the design of the architecture and the urban form, but they did understand the importance of working with architects who were known as independent and could generate publicity. In the 1930s, Zanstra, Giesen and Sijmons had regularly stirred up discussions about the task of the modern architect and about the developments in contemporary architecture and the organisation of building work. They had gained wider fame with their striking, largely self-developed project for studio houses on Zomerdijkstraat (1932-1934) in the new Rivierenbuurt district, part of Berlage's Plan Zuid. In a series of articles in the *De Telegraaf* newspaper in 1935, at the invitation of the editors, the trio had sharply resisted the self-builders and blamed the municipality for laxity.²¹ According to the architects, the cooperation for *Bouwen van woning tot stad* had eliminated the 'contrast between housing association building and entrepreneurial building', which made public housing so dependent on politics. Thus, in a certain sense,

15
Staal 1946, p. 161.

16
HNI, Rotterdam, archive of A. Boeken, BOEK. 110348603, s368, Diary 'in het derde vredesjaar', 1948. See also Bock et al. 1983, p. 69.

17
In the first pages of the book, all building contractors are mentioned who together formed the 'Van woning tot stad' foundation: L. J. Borst, H. Bijlaard, J. A. Fetter, Chr. den Hertog and Th. Rozemeijer, J. Kop, L. B. Spanjer en W. Donker Kaat, the Veldkamp brothers, the firm C. and H. J. Venemans, A. W. Versteine, J. van Weelden and P. van Leeuwen.

18
Borst, Spanjer and Venemans 1946, p. 21.

19
Bock et al. 1983, pp. 110-113; Van Rossem and Steenhuis 2017, pp. 134-135.

20
Bock et al. 1983, p. 128.

21
Bock et al. 1983, pp. 107-113; Rebel 1983, pp. 289-291; Van Stralen 1989, p. 48.

bouwkundige vorm lijken de bouwers zich weinig tot niet te hebben bemoeid, maar zij begrepen wel het belang van samenwerking met architecten die als onafhankelijk bekend stonden en publiciteit konden genereren. Zanstra, Giesen en Sijmons hadden in de jaren dertig regelmatig de discussie aangewakkerd over de taak van de moderne architect en over de ontwikkelingen in de heden-daagse architectuur en bouworganisatie. Zij hadden bredere bekendheid verworven met hun opvallende, grotendeels zelf ontwikkelde project voor atelierwoningen aan de Zomerdijkstraat (1932-1934) in de nieuwe Rivierenbuurt, onderdeel van Berlages Plan Zuid. In een artikelenreeks in dagblad *De Telegraaf* in 1935 had het drietal op uitnodiging van de redactie zich in scherpe bewoordingen gekeerd tegen de eigenbouwers en de gemeente laksheid verweten.²¹ Met de samenwerking voor *Bouwen van woning tot stad* is volgens de architecten de ‘tegenstelling tusschen vereenigingsbouw en ondernemersbouw’ verval- len, die volkshuisvesting eerder zo afhankelijk maakte van politiek. Tentoonstelling en boek vormden daarmee in zekere zin de neerslag van de visie van de Groep '32 tot uitbreiding van de architecto- nische opvattingen naar de stedenbouw.²²

Wat betreft de in het boek getoonde archi- tectuur en stedenbouw wijzen de architecten op inzichten die sinds tien jaar voor de oorlog zijn ontwikkeld tot ‘een streven naar vastere, bewus- tere vormen en duidelijker tegenstellingen’, die via een andere werkwijze leidden tot het schetsplan voor de uitbreiding van Amsterdam. ‘Al werkende’ kwamen zij ‘meer en meer tot het inzicht’ dat de tot nu toe gebruikelijke werkwijze, waarbij begon- nen wordt met de woning, waarmee achtereenvol- gens de woningblokken, de wijken en tenslotte de geheele stadsuitbreiding op rationeele wijze werd opgebouwd, kortom de wijze van “klein naar groot”, nooit tot een geheel bevredigend resultaat: een schoone stad – kan voeren.²³ Zij ‘begonnen de stad als het primaire te zien, waarvan het plan en de vorm hun stempel op wijk, blok en woning drukken, schaal en houding der architectuur bepa- len. Met dit inzicht groeide des te meer onze over- tuiging, dat de stad veel méér en iets anders moet zijn dan een min of meer verdicht conglomeraat van vormgegeven functies. Wij durfden ons de stad en meer in het ‘t bijzonder onze stad Amster- dam, weer voorstellen als een kern in landstreek en landschap van veel grooter vastheid en karak- teristieker geslotenheid, dan volgens de “oude” werkwijze ooit te bereiken zou zijn.’ De ‘grondge- dachte van het stadsplan’, ‘de stedenbouwkundige visie op de stad’ is het uitgangspunt. De volgorde in het boek is dan ook ingericht van groot naar klein. De architecten zijn zich ervan bewust dat dit een ‘tegenstrooming’ inhoudt, maar dat is nodig:

‘De geestelijke armoede, waartoe in de laatste jaren voor den oorlog het gezicht van de woning vervallen was, zoowel uitwendig als inwendig, als dagelijksche omgeving van den bewoner, was schrikbarend, en het gezicht der laatstelijk gebouwde wijken, het praktische resultaat van de consequent gevolgde werkwijze, was ondanks de goede zorgen besteed aan aanleg en beplanting, een teleurstelling.’

Het nieuw beëindigingsplan

In een beknopt hoofdstuk in het boek wordt het Plan '45 op zakelijke wijze toegelicht als een tegenvoorstel dat verder gaat dan het vooral op wonen gerichte AUP. Het voorbeeld van de oude stad en de vereisten van een moderne stad worden letterlijk en figuurlijk geïntegreerd en gekop- peld.²⁴ ‘Zoals de stad in 1610 uitgelegd en bebouwd werd, zoo eindige zij’, met in plaats van de als tuinsteden losgemaakte lobben van het AUP drie grote concentrische grachtenringen in halvemaaanvorm, waarvan een willekeurig segment schematisch is uitgewerkt met een combinatie van eengezinswoningen en laag- en hoogbouw van 3 tot en met 12 verdiepingen hoog. De buitenste gracht sluit de stad definitief af. Daarbuiten bevin- den zich recreatiestroken, inclusief de Sloterplas, strandbaden, volkstuinten en kleine vliegvelden. Zware bedrijven en industrie krijgen een plaats in Noord, nieuwe havens komen dicht bij de stad. De stad groeit tot circa 1,1 miljoen inwoners. ‘Voor nog meer inwoners zou men dan zoogenaamde satellietstadjes moeten bouwen, welke aan kun- nen sluiten aan de bebouwde kommen van de landelijke gemeenten rondom de stad.’²⁵ De mid- delste gracht wordt een doorlopende verkeers- gracht met kademuuren en bruggen, en daarlangs nieuwe handelscentra, opslagplaatsen, grote en kleinere bedrijven. De binnenste gracht krijgt een talud waarlangs een ceintuurbaan loopt voor het grote verkeer. Uitvalswegen worden half verlaagd en de ceintuurbaan plaatselijk half verhoogd, met een eersterangs verkeersweg langs een noord- zuidas via de Vijzelstraat door de gedeeltelijk als park aan te leggen Pijp. Daarop zal deze verkeers- baan linea recta door het aangepaste Boschplan naar Schiphol voeren, die als luchthaven een vitaal onderdeel van de stad moet gaan vormen. Grote uitvalswegen eindigen bij de Groene Singel met ‘grote, ondergrondse parkeerruimten’, de enige mogelijkheid om het groeiend autoverkeer op te vangen en demping van grachten te voorko- men.

Het Plan '45 omvat meer dan een stadsuit- breiding. Voor bestaande stadsdelen tussen de oude stad en de nieuwe grachtenring wordt een vernieuwingsplan opgesteld. In het noordwesten

- 21
Bock e.a. 1983, pp. 107-113;
Rebel 1983, pp. 289-291;
Van Stralen 1989, p. 48.
22
Bock e.a. 1983, pp. 13, 102.
23
Zanstra Giesen & Sijmons
1946, p. 8, 9.
24
Komter e.a., ‘Toelichting op
het voorstel’, 1946. Zie ook,
De Volkskrant, 28 december
1946, p. 3.
25
Komter e.a. 1946, p. 118.

the exhibition and book reflected the desire of Group '32 to extend architectural ideas to urban planning.²²

With regard to the architecture and urban planning shown in the book, the architects point to insights that had been developed over the last ten years before the war into 'a search for more solid, conscious forms and clearer contradictions', which (through a different method) led to the outline plan for the expansion of Amsterdam. 'While working,' they increasingly 'came to the realisation that the hitherto usual method of working, in which starting from the dwelling the residential blocks, the neighbourhoods and finally the entire urban expansion were built up in a rational way, in short the method from "small to large", can never lead to a completely satisfactory result: a beautiful city.'²³ They 'began to give primacy to the city, whose plan and form leave their mark on the district, block and house, determining the scale and attitude of the architecture. With this insight, our conviction grew all the more that the city has to be much more than and different from a more or less condensed conglomerate of designed functions. We dared to imagine the city, and more particularly our city of Amsterdam, again as a core area in the region and the landscape of much greater firmness and a more characteristic closed nature than could ever be achieved according to the 'old' method. The 'basic principle of the urban plan' – 'the city planning vision' – is the starting point. The order in the book is therefore arranged from large to small. The architects are aware that this means a 'counter-current', but deemed it necessary: 'The mental poverty into which the appearance of housing had fallen in the last few years before the war, both from the outside and from the inside, the daily environment of the resident, was frightening. The appearance of the most recently built districts, the practical result of the consistently followed working method, was a disappointment despite the good care spent on construction and planting.'

The new completion plan

In a brief chapter in the book, Plan '45 is explained straightforwardly as a counterproposal that goes further than the AUP, which was mainly aimed at housing. The example of the old city and the requirements of a modern city are literally and figuratively integrated and linked.²⁴ 'The city will be completed in the same way as it was laid out and built in 1610.' Instead of the lobe-shaped garden villages from the AUP, detached from the city, it will have three large concentric half-moon-shaped canal rings, of which an arbitrary segment is schematically worked out with a combination of

single-family houses and low-rise and high-rise buildings of 3 to 12 storeys. The outer moat definitively encloses the city. Outside it are recreational strips, including the Slotterplas, bathing ponds, allotments and small airfields. Heavy industry and other companies will have a place in the north; new ports will be close to the city. The city will grow to approximately 1.1 million inhabitants. 'If there are even more inhabitants, so-called satellite towns would have to be built, which could be connected to the built-up areas of the rural municipalities around the city.'²⁵ The middle canal was to be a continuous traffic canal with quay walls and bridges; along it there would be new trading centres, warehouses, large and smaller companies. The inner canal was to have an embankment along which a ring road would run for large traffic. Roads leading from it would be partially lowered and the circular road locally partially raised, with a major traffic artery along a north-south axis via Vijzelstraat through the partly landscaped Pijp district. This traffic route will then go straight ahead through the modified Boschplan (Amsterdamse Bos) to Schiphol, which was to become a vital part of the city as its airport. Large arterial roads end at the Groene Singel with 'large, underground parking spaces', the only way to absorb the growing car traffic and prevent the canals having to be filled in.

Plan '45 comprises more than just an expansion. A renewal plan was to be drawn up for existing city districts between the old city and the new ring of canals. In the northwest, the ring road connects to the Bos en Lommer district, which was to be completed as planned. In the southwest, the rowing course and stadium will determine the route. Hydraulic engineering complications in connecting the ring road to the lower-level Watergraafsmeer would require special attention. The old outer ring – 'a large part of which is inferior housing from the worst construction period of the 19th century' – was to be cleared in phases and redesigned for traffic and with large special buildings. The ring railway and ring dyke would need to be demolished to avoid the need for numerous viaducts and gaps and so that no 'obstacles and more or less isolated urban areas with all their associated cultural and aesthetic disadvantages' would occur during the expansion. The Central Station would be replaced by two terminuses towards the coast and the Gooi region. There would be a railway for freight transport around the north. The Jordaan was to be redeveloped as a 'business city', and Betondorp would eventually be renovated when the plan neared completion. 'The green space and openness in the plan is considerable; the building density is the same as in the 1935 plan, but the contrast effect of openness

22
Bock et al. 1983, pp. 13 and 102.

23
Zanstra Giesen & Sijmons 1946, pp. 8-9.

24
Komter et al., 'Toelichting op het voorstel', 1946. See also *De Volkskrant*, 28 December 1946, p. 3.

25
Komter et al. 1946, p. 118.

sluit de ring op de volgens plan te voltooien wijk Bos en Lommer aan. In het zuidwesten bepalen roeibaan en stadion het tracé. De waterbouwkundige problemen bij aansluiting van de ring op de lager gelegen Watergraafsmeer zullen speciale aandacht vragen. De oude buitensingel – ‘het betreft hier voor een groot deel inferieuren woningbouw uit de ongunstigste bouwperiode der 19e eeuw’ – zal in fasen worden vrijgemaakt en nieuw ingericht ten behoeve van het verkeer en grote bijzondere gebouwen. De ringspoorbaan en dijk moeten worden afgebroken om talrijke viaducten en gaten te voorkomen en opdat bij de uitbreiding geen ‘belemmeringen en min of meer geïsoleerde stadsdeelen met alle culturele en alle aesthetische nadeelen daaraan verbonden’ zouden ontstaan. Het Centraal Station wordt vervangen door twee kopstations richting kust en het Gooi. Er komt een spoorbaan voor goederenvervoer rond Noord. De Jordaan wordt gesaneerd ten behoeve van een ‘zakencity’, Betondorp zal uiteindelijk, wanneer het plan voltooiing nadert, plaatsmaken voor nieuwbouw. ‘In het plan is het groen en de openheid aanmerkelijk; de bebouwingsdichtheid is gelijk aan het plan 1935, maar de contrastwerking van openheid en bebouwing is architectonischer. De binnenterreinen en onbebouwde oppervlakten zijn aanzienlijk groter, dan bij de gemeentelijke verkavelingsplannen. Wij zijn geen voorstanders van een consequente, dogmatische oriëntering van de woningen, noch pleiters voor de consequent doorgevoerde open bebouwing.’²⁶ De meest radicale breuk met de open parcellering van het AUP vormt Arthur Staals ‘Oktogoon’, met woonblokken die een achtkantige ruimte omringen en in de architectuur en stedenbouwkundige context referenties naar Venetië en traditionele Amsterdamse grachtenbebouwing. De hier en daar ingetekende halsgevels op enkele woonblokken van Zanstra Giesen & Sijmons, vormen de meest historische referentie. Voor de overige woonblokken, ontworpen ter voltooiing van de wijk Bosch en Lommer in West en de wijk Rivierenlaan (nu President Kennedylaan) in Zuid, is de ornamentiek terughoudender en verwant aan de foto’s van bestaande twintigste-eeuwse woningbouw, die in een soort beeldessay Komters artikel ‘Van wonen en woningbouw in het 20e eeuwse Amsterdam’ begeleiden.

In zijn bijdrage ‘Wandeling door Amsterdam van steen en op papier’ herinnert Arthur Staal zich dat behalve de architect J.J.P. Oud niemand zich kritisch uitliet over het plan van 1935, terwijl nu, tien jaar later, moet worden geconstateerd dat ‘de moderniteiten van toen, nu al weer verouderd zijn. Alleen een stadsplan als een kunstwerk kan over dergelijke verouderingen en teleurstellingen heen helpen.’²⁷ ‘De ultra-moderne bouwkunst en stede-

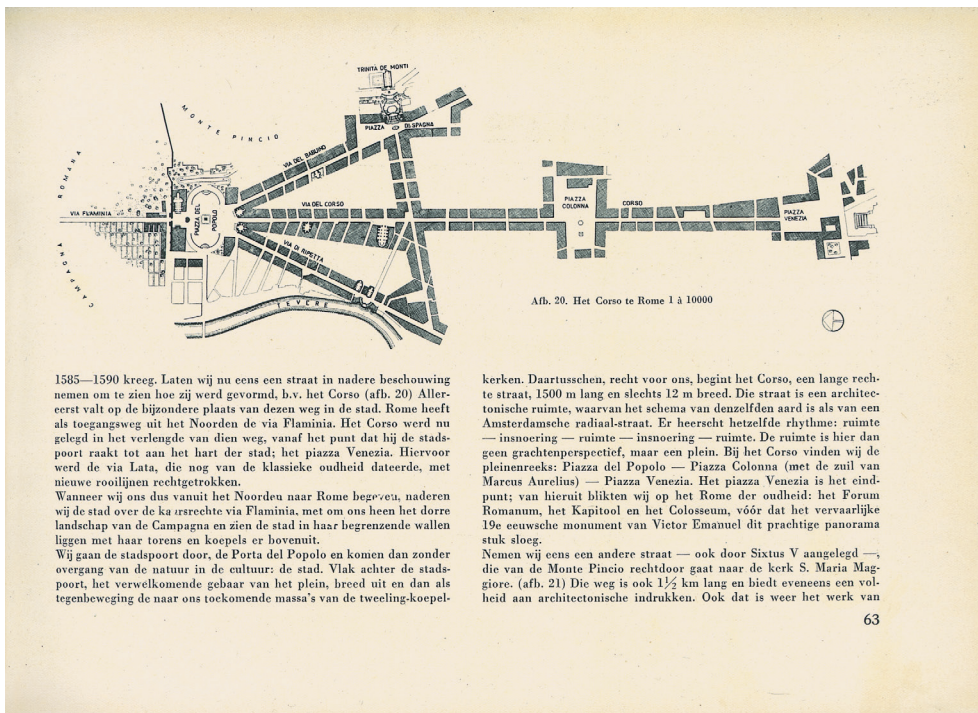
bouwkunst (en dit “ultra” neme men met een korteltje zout – het dateert van 1925!) is moeilijk te vatten. Zij is te abstract en te cerebraal. Deze composities van glas en beton en blokjes en streepjes zijn, evenals de schilderijen van Mondriaan, slechts verstaanbare taal voor enkelingen.’²⁸ Gedurende de jaren dertig had Oud zich regelmatig verzet tegen het vasthouden aan het modernisme in de architectuur omwille van het moderne, dat hij, geïnspireerd door onder anderen Heinrich Wölfflin, in een breder – historisch – perspectief beschouwde.²⁹ Met zijn kritiek op het Nieuwe Bouwen en de materialistisch-functionalistische opvattingen daarachter, creëerde hij voor zichzelf afstand tot een architectuur die volgens hem als kunst tekortschoot. Die houding sijpelt in zijn kritiek op het AUP door, iets waar Staal direct aan refereerde.

Staals artikel leverde volgens de stedenbouwer Samuel van Embden, die het boek in 1949 recenseerde, ‘45 bladzijden fonkelend proza’.³⁰ Direct na het verschijnen in 1946 was Staal ook degene die in de dagbladen het meest werd aangehaald, ook omdat hij de pers meermalen te woord stond. Naar aanleiding van de tentoonstelling had hij in een interview in *De Volkskrant* al het punt gemaakt van de sturende en controlerende organisatie waarmee het AUP tot uitvoering zou moeten komen: “Publieke Werken”, zegt Arthur Staal, “vertegenwoordigt de macht van een instantie. De macht van ambtenaren. [...] Het is een lange, lange geschiedenis van ambtelijke dictatuur. Ik behoef er niet veel van te zeggen. Het feit, dat zeven architecten en een tiental bouwers het thans voor de eerste maal wagen deze macht zonder meer te weerstaan, is sprekend genoeg.”³¹ In combinatie met de ‘rake krabbels van schrijvers altijd vaardige tekenpen’ is Staals bijdrage ‘een reeks kostelijke boutades geworden, die echter beter op hun plaats zouden zijn als een serie vervolgartikelen in één van Amsterdams dag- of weekbladen dan als onderdelen van een “prachtuitgave” als deze, waarvan zij bovendien het reeds wankele evenwicht verstoren.’³² Staals overpeinzingen naar aanleiding van zijn rondwandeling vanaf het Centraal Station tot aan het Boschplan langs pleinen en straatmeubilair voegen uiteindelijk niet veel toe aan de motivering van het Plan ‘45 door Karel Sijmons.

Begrenzing en stramien

Sijmons leverde aan *Bouwen van woning tot stad* de omvangrijkste bijdrage: ‘Het Amsterdamsche stadsplan: oud en nieuw’. Dit breed uitgesponnen vertoog geeft als onderbouwing van de kritiek op het AUP een cultuurhistorische context van de stedelijke ontwikkelingen van Amsterdam in inter-

- 26
Komter e.a. 1946, p. 122.
27
Staal 1946, p. 161.
28
Staal 1946, p. 177.
29
J.J.P. Oud in *De Telegraaf*, 18 juni 1935, p. 7; 20 juni 1935, p. 9; 21 juni 1935, p. 7. Taverne en Wagenaar 2001, pp. 41-43.
30
Van Embden 1949, p. 570.
31
De Volkskrant, 28 december 1946, p. 3.
32
Van Embden 1949, p. 570.



Afb. 20. Het Corso te Rome 1 à 10000

1585—1590 kreeg. Laten wij nu eens een straat in nadere beschouwing nemen om te zien hoe zij werd gevormd, h.v. het Corso (afb. 20) Allereerst valt op de bijzondere plaats van dezen weg in de stad. Rome heeft als toegangsweg uit het Noorden de via Flaminia. Het Corso werd nu gelegd in het verlengde van dien weg, vanaf het punt dat hij de stadspoort raakt tot aan het hart der stad; het piazza Venezia. Hiervoor werd de via Lata, die nog van de klassieke oudheid dateerde, met nieuwe rooilijnen rechtgetrokken.

Wanneer wij ons dus vanuit het Noorden naar Rome begeven, naderen wij de stad over de kaarsrechte via Flaminia, met om ons heen het dorre landschap van de Campagna en zien de stad in haar begrenzenende wallen liggen met haar torens en koepels er bovenuit.

Wij gaan de stadspoort door, de Porta del Popolo en komen dan zonder overgang van de natuur in de cultuur: de stad. vlak achter de stadspoort, het verwelkomende gebaar van het plein, breed uit en dan als tegenbeweging de naar ons toekomende massa's van de tweeling-koepel-

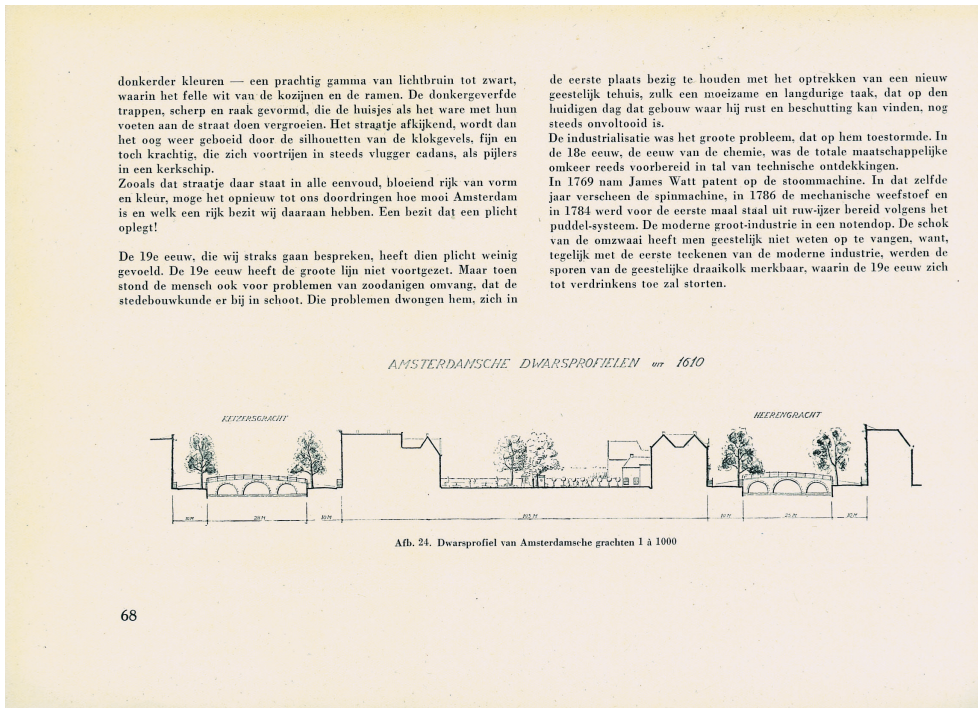
kerken. Daartusschen, recht voor ons, begint het Corso, een lange rechte straat, 1500 m lang en slechts 12 m breed. Die straat is een architectonische ruimte, waarvan het schema van denzelfden aard is als van een Amsterdamsche radiaal-sstraat. Er heerscht hetzelfde ritme: ruimte — insnoering — ruimte — insnoering — ruimte. De ruimte is hier dan geen grachtenperspectief, maar een plein. Bij het Corso vinden wij de pleinenreeks: Piazza del Popolo — Piazza Colonna (met de zuil van Marcus Aurelius) — Piazza Venezia. Het piazza Venezia is het eindpunt; van hieruit blikten wij op het Rome der oudheid: het Forum Romanum, het Kapitol en het Colosseum, vóór dat het vervaarlijke 19e eeuwse monument van Victor Emanuel dit prachtige panorama stak sloeg.

Nemen wij eens een andere straat — ook door Sixtus V aangelegd —, die van de Monte Pincio rechtdoor gaat naar de kerk S. Maria Maggiore. (afb. 21) Die weg is ook 1½ km lang en biedt eveneens een volheid aan architectonische indrukken. Ook dat is weer het werk van

63

'Het Corso te Rome', afgebeeld bij het artikel van Sijmons, voor wie de Via del Corso het voorbeeld is van een gecomponeerde straat: 'Die straat is een architectonische ruimte, waarvan het schema van denzelfden aard is als van een Amsterdamsche radiaal-sstraat. Er heerscht hetzelfde ritme; ruimte — insnoering — ruimte — insnoering — ruimte. De ruimte is hier dan geen grachtenperspectief, maar een plein.'

'The Corso in Rome', as illustrated in the article by Sijmons. Via del Corso is Sijmons' example of a composed street: 'That street is an architectural space, whose scheme is of the same nature as that of an Amsterdam radial street. The same rhythm reigns; space — constriction — space — constriction — space. Here, space is not a canal perspective, but a square.'



AMSTERDANSCHER DWARSPROFIELEN van 1610

donkerder kleuren — een prachtig gamma van lichtbruin tot zwart, waarin het felle wit van de kozijnen en de ramen. De donkergevelde trappen, scherp en raak gevormd, die de huisjes als het ware met hun voeten aan de straat doen vergroeven. Het straatje aflijkend, wordt dan het oog weer geboeid door de silhouetten van de klokgevels, fijn en toch krachtig, die zich voortrijzen in steeds vlugger cadans, als pilers in een kerkship.

Zoals dat straatje daar staat in alle eenvoud, bloeiend rijk van vorm en kleur, moge het opnieuw tot ons doordringen hoe mooi Amsterdam is en welk een rijk bezit wij daaraan hebben. Een bezit dat een plicht oplegt!

De 19e eeuw, die wij straks gaan bespreken, heeft dien plicht weinig gevold. De 19e eeuw heeft de groote lijn niet voortgezet. Maar toen stond de mensch ook voor problemen van zoodanigen omvang, dat de stedehouwkunde er bij in schoot. Die problemen dwongen hem, zich in

de eerste plaats bezig te houden met het optrekken van een nieuw geestelijk tehuis, zulk een moeizame en langdurige taak, dat op den huidige dag dat gebouwen waar hij rust en beschutting kan vinden, nog steeds onvoltooid is.

De industrialisatie was het groote probleem, dat op hem toestormde. In de 18e eeuw, de eeuw van de chemie, was de totale maatschappelijke omkeer reeds voorbereid in tal van technische ontdekkingen.

In 1769 nam James Watt patent op de stoommachine. In dat zelfde jaar verscheen de spinnmachine, in 1786 de mechanische weefstoeft en in 1784 werd voor de eerste maal staal uit ruw-ijzer bereid volgens het puddel-systeem. De moderne groot-industrie in een notendop. De schok van de omzwaai heeft men geestelijk niet weten op te vangen, want, tegelijk met de eerste teekenen van de moderne industrie, werden de sporen van de geestelijke draaikolk merkbaar, waarin de 19e eeuw zich tot verdrinkingen toe zal storten.

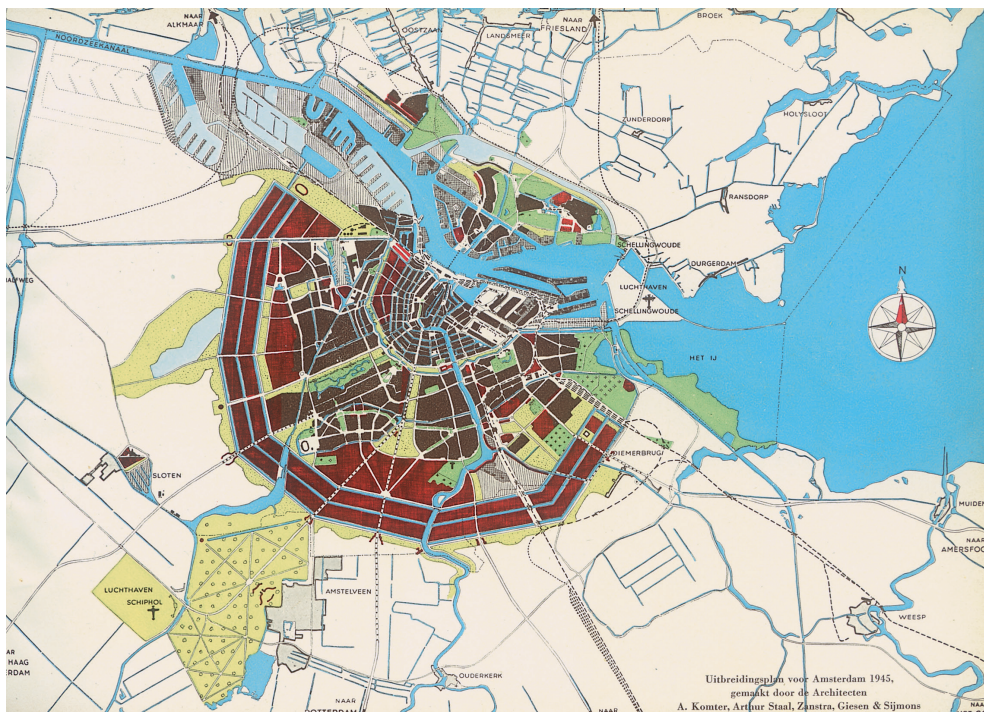
Afb. 24. Dwarsprofiel van Amsterdamsche grachten 1 à 1000

68

'Dwarsprofiel van Amsterdamsche grachten van 1610'. In vergelijking met de Via del Corso met een breedte van 12 meter en de door Napoleon aangelegde Rue de Rivoli van 23 meter steken de Amsterdamsche grachtengordels met afstanden tussen de gevels van 45 tot 48 meter, waarvan 20 meter bestraat, gunstig af. 'Hieruit spreekt méér dan durf, hieruit spreekt een waarachtig scheppende geest.' (p. 67)

'Cross-section of the Amsterdam canals from 1610'. Compared to Via del Corso, with a width of 12 metres, and Napoleon's Rue de Rivoli in Paris of 23 metres, Amsterdam's canals are exceptionally wide with distances between the facades of 45 to 48 metres, of which 20 metres is paved. 'This demonstrates more than mere daring: it comes from a genuinely creative mind.' (p. 67)

005



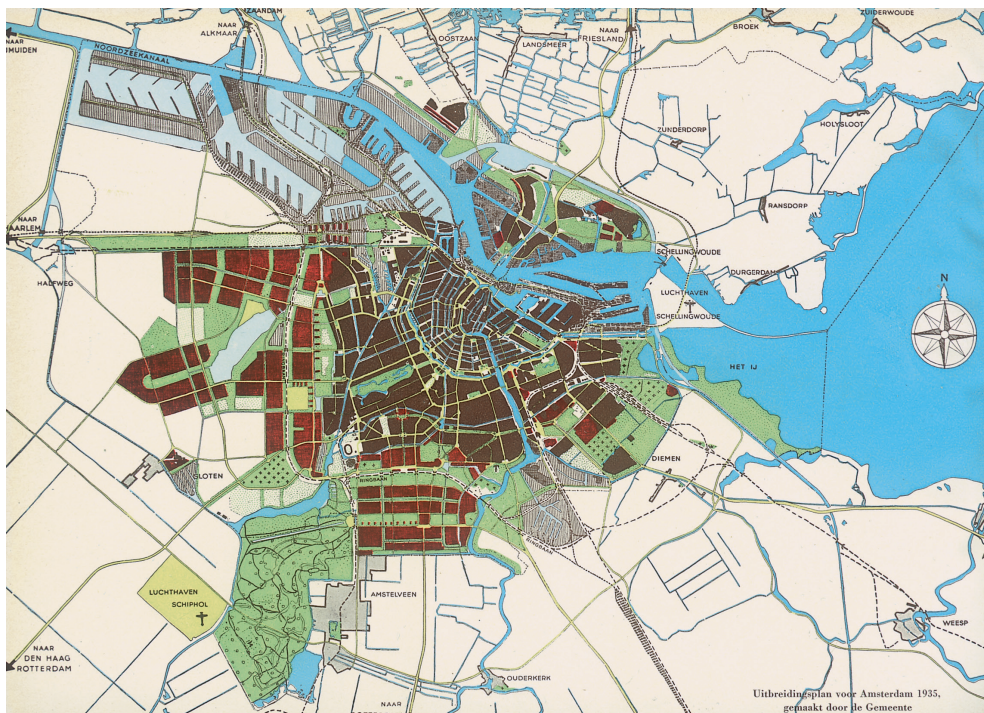
005

'Uitbreidingsplan voor Amsterdam 1945, gemaakt door de Architecten A. Komter, Arthur Staal, Zanstra, Giesen & Sijmons' (voor p. 13 rechts). De verschillen met het AUP (hieronder) springen direct in het oog. De concentrische vorm van het beëindigingsvoorstel, de vernieuwing van de Jordaan, de ringspoorbaan rond Amsterdam-Noord, de radiaalstraten die als uitvalswegen fungeren en, onder meer, via het anders vormgegeven Amsterdamse Bos (zie 010) verbinding met Schiphol maken.

005

'1945 Expansion Plan for Amsterdam, by the architects A. Komter, Arthur Staal, Zanstra, Giesen & Sijmons' (before p. 113 right). This colour illustration shows the differences with the AUP (below) quite clearly. The concentric shape of the plan to complete the city, the renovation of the Jordaan district, the railway ring around North Amsterdam and the radial streets that function as thoroughways and, inter alia, connect the city to Schiphol Airport through the different design of the Amsterdamse Bos (see 010).

006

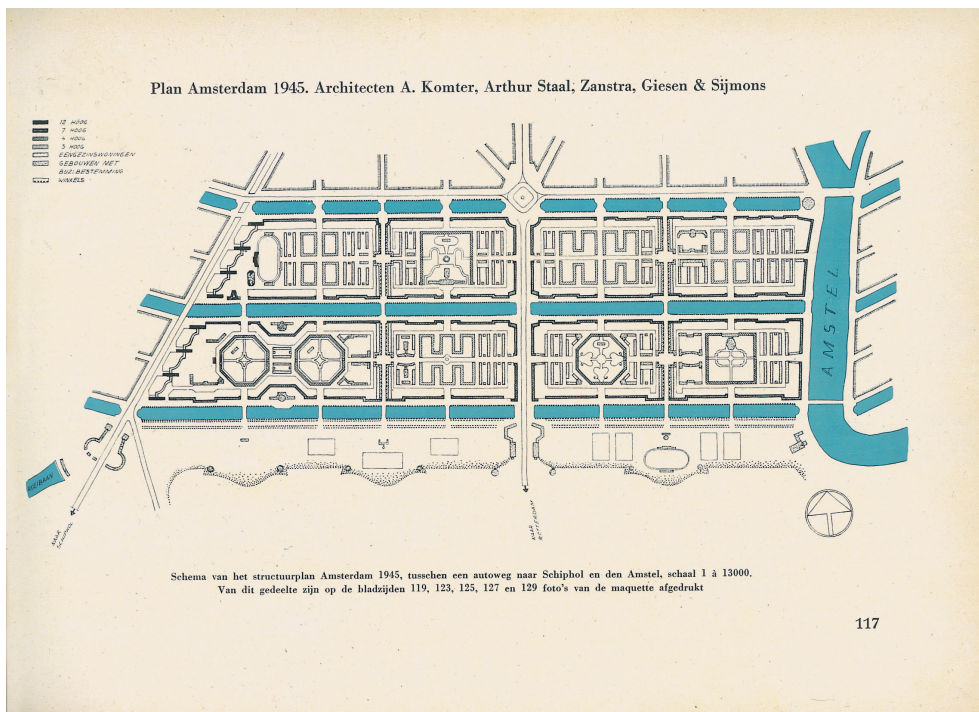


006

'Uitbreidingsplan voor Amsterdam 1935, gemaakt door de Gemeente' (voor p. 113 links).

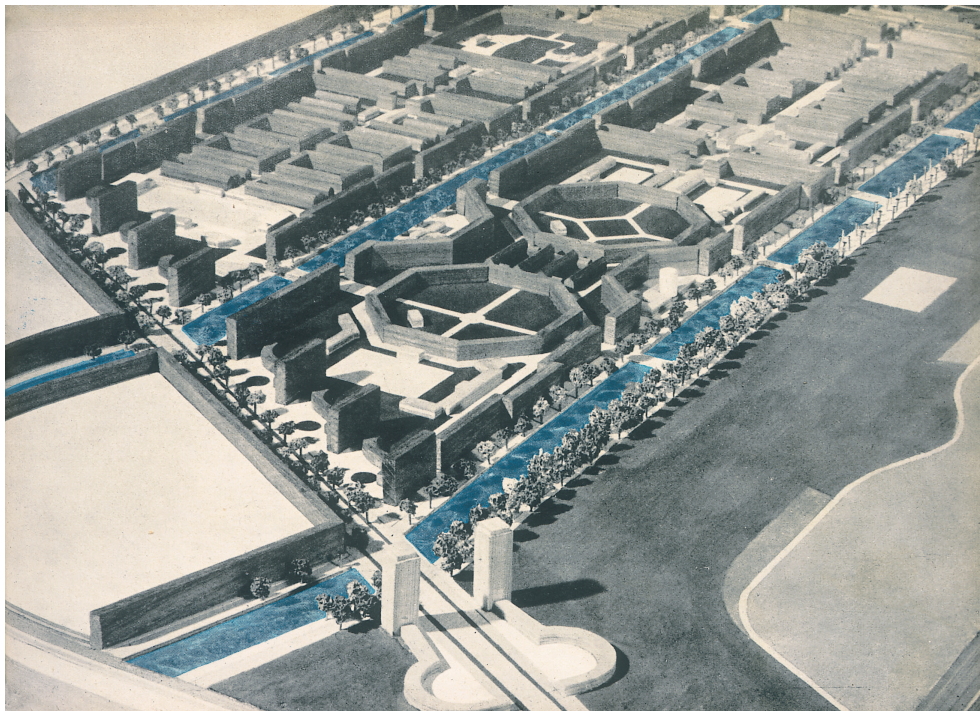
006

'1935 Expansion Plan for Amsterdam, by the City Council', the Amsterdam AUP (before p. 113 left).



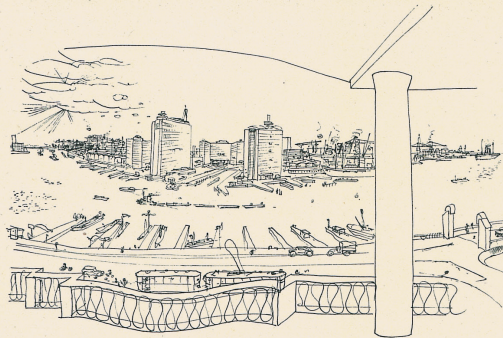
'Schema van het structuurplan Amsterdam 1945, tussen een autoweg naar Schiphol en den Amstel'. Dit gedeelte van de nieuwe uitbreiding was meer in detail uitgewerkt, als voorbeeld van hoe die nieuwe gordel zou kunnen worden. Hiervan werd ook een maquette gemaakt voor de tentoonstelling. Dit deel voorziet in een ruimtelijke opzet met bebouwing die varieert van winkels, gebouwen met bijzondere bestemming, eengezinswoningen en appartementengebouwen van 3, 4, 7 en 12 woonlagen. 'Een absoluut streng doorgevoerde 4-hoog-bouw voor een stad van 1.100.000 inwoners, wordt een verschrikking. De variatie tussen de woningblokken moet zeer veel rijker worden.' (p. 120)

'Outline of the 1945 Amsterdam structural plan, between a motorway to Schiphol and the river Amstel'. This part of the new expansion has been worked out in detail to demonstrate the layout of the new ring. A model was presented at the exhibition in 1946. This part provides a combination of shops, buildings with special functions and family houses as well as apartment buildings with 3, 4, 7 and 12 floors. 'A strict programme of housing of four storeys for a city of 1,100,000 inhabitants would be horrible. The variation between the heights of blocks should be much greater.' (p. 120)



'Maquette van Plan Amsterdam 1945' (detail, tussen twee hoge gebouwen loopt de autoweg naar Schiphol, p. 127). 'Het is slechts een voorstel en het kan dus ook naar andere inzichten gebouwd worden. Uiteraard kan men voor groepen van ongeveer 10.000 inwoners min of meer afgeronde wijken op het schema uitwerken, volgens de zoogenaamde wijkgedachte.' (p. 121)

'Model of the 1945 Amsterdam Plan' (detail, between high rises runs the motorway to Schiphol, p. 127). 'This is only a proposal and could also be built using a different way of looking at it. More or less complete districts for about 10,000 inhabitants can of course be worked out using this scheme, following the so-called notion of the "neighbourhood community".' (p. 121)



De overkant van het IJ zal een ander aspect moeten krijgen, wanneer het open Stationsplein een feit wordt

tige schaduw van de enorme stationskap, en wanneer deze kade enige meters hooger zal liggen, iets breeder wordt, en langs het open forum voert, zal het gezicht over de talloze kleine pieren en schepen en over het IJ zeer boeiend zijn, en men kan dan bovendien tot aan den Dam de stad inkijken.

Welke bedenkingen men ook tegen dergelijke groote plannen zou koesteren, men moet doordrongen zijn van het feit, dat een stad voor culturele doeleinden nooit genoeg over kan hebben. Een stad moet ten slotte niet oppotten, maar zich steeds verfraaien en verbeteren. En zoo moeten de groote burgers en de groote maatschappijen er prijs op stellen de stad te helpen vervolmaken. Dat gezamenlijke werken aan het culturele centrum moet meer waard zijn dan alle te nuchter zakelijke overwegingen, en wij hebben nu geleerd dat het geld uitgegeven en dienstbaar gemaakt moet worden!

Damrak

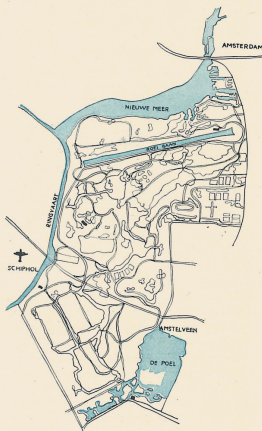
Het Damrak neemt ons op in zijn typische sfeer. Links het overblijfsel van de oeroude haven, de geveltjes met de mooie kerktorens er boven uit, dan de bonkige beurs, rechts de lange wand van niet zeer mooie gebouwen. Maar hoe sterk werkt die wand die slechts door nauwe steegjes onderbroken wordt. Hoe waar is het, dat echte steden hun eigen gezicht en leven hebben, en een blik hier in onze stad geeft in een oogwenk een indruk van onnoemelijke schakeeringen, impulsen, karakter-

139

'De overkant van het IJ zal een ander aspect moeten krijgen, wanneer het open Stationsplein een feit wordt.' Zicht vanaf de noord- of IJ-zijde van het Centraal Station, schetsen van Arthur Staal.

A view across the River IJ after the area of the Central Station has been redeveloped, drawn by Arthur Staal. The caption reads: 'The other side of the River IJ will have a different appearance when the open station square will be realized.'

Het Boschplan van Amsterdam



Het bestaande Boschplan van Amsterdam, ontworpen door Publieke Werken, net zoo groot als het Bois de Boulogne van Parijs (zie afbeelding 42, bladzijde 108). Hierbij komt de landschapbeheersende tuinkunst van den Nederlander niet tot uiting

174



Het nieuwe voorstel voor het Boschplan met een structuur, een autoweg naar Schiphol en een Dierentuin, als onderdeel van het Plan Amsterdam 1945 van de architecten A. Komter, Arthur Staal, Zanstra, Giesen & Sijmons

'Het Boschplan van Amsterdam'. Staal laat het bestaande en het alternatieve plan naast elkaar zien. Links: 'Het bestaande Boschplan van Amsterdam, ontworpen door Publieke Werken, net zoo groot als het Bois de Boulogne van Parijs. Hierbij komt de landschapbeheersende tuinkunst van den Nederlander niet tot uiting.' En rechts: 'Het nieuwe voorstel voor het Boschplan met een structuur, een autoweg naar Schiphol en een Dierentuin, als onderdeel van het Plan Amsterdam 1945 door de architecten A. Komter, Arthur Staal, Zanstra, Giesen & Sijmons.'

'The Boschplan of Amsterdam'. Staal juxtaposes the existing plan and the alternative. Left: 'The existing Boschplan of Amsterdam, designed by the Public Works Department, equals the Bois de Boulogne in Paris in size. The typical Dutch landscaping garden skills are missing'. Right: 'The new proposal presents a structure, a through road to Schiphol and a zoo as part of the Amsterdam Plan of 1945 by the architects A. Komter, Arthur Staal, Zanstra, Giesen & Sijmons.'

and buildings is more architectural. The courtyards and undeveloped areas are considerably larger than in the municipal development plans. We are not in favour of a consistent, dogmatic orientation of the housing, nor are we in favour of the consistently implemented open parcelling.²⁶ The most radical break with the open parcelling of the AUP is Arthur Staal's 'Octagon', with residential blocks surrounding an octagonal space and references to the architecture and urban context of Venice and Amsterdam's traditional canal houses. The neck gables drawn here and there on a few Zanstra Giesen & Sijmons blocks are the clearest historical reference. For the other residential blocks, designed to complete the Bosch and Lommer district in the west and the Rivierenlaan neighbourhood (now President Kennedylaan) in the south, the ornamentation is more restrained and related to the photographs of existing twentieth-century housing which accompany Komter's article 'Van wonen en woningbouw in het 20e eeuwse Amsterdam' (On living and housing in 20th-century Amsterdam) in a kind of pictorial essay.

In his contribution 'Wandeling door Amsterdam van steen en op papier' (A walk through the Amsterdam of bricks and on paper), Arthur Staal recalls that apart from the architect J.J.P. Oud, no one expressed a critical opinion of the 1935 plan, while now, ten years later, it had to be concluded that 'the modernities of yesterday are already outdated. Only an urban plan as a work of art can help to overcome such obsolescence and disappointments.'²⁷ 'Ultra-modern architecture and urban design (and this "ultra" should be taken with a grain of salt, as it dates from 1925!) is difficult to grasp. It is too abstract and too cerebral. These compositions of glass and concrete and cubes and stripes, like Mondrian's paintings, are only an understandable language for a few.'²⁸ During the 1930s, Oud had regularly resisted clinging to modernism in architecture for the sake of the modern, which he (inspired by Heinrich Wölfflin and others) considered in a broader, historical perspective.²⁹ With his criticism of the New Architecture and the materialistic and functionalist views underpinning it, he distanced himself from an architecture that, in his opinion, was inadequate as art. This attitude seeps through in his criticism of the AUP, something to which Staal referred directly.

According to the urban planner Samuel van Embden, who reviewed the book in 1949, Staal's article offered '45 pages of sparkling prose'.³⁰ Immediately after its publication in 1946, Staal was also the one who was most frequently quoted in the newspapers, which was also because he spoke to the press several times. In the context of the exhibition, he had already made a point in an interview in *de Volkskrant* about the steering and

controlling organisation that was needed for the AUP to be carried out. "The Public Works Department", says Arthur Staal, "represents the power of an institution. The power of civil servants. [...] It is a long, long history of official dictatorship. I don't need to say much about it. The fact that seven architects and a dozen builders are now daring to resist this power for the first time is telling enough."³¹ Combined with the 'poignant scribbles of the author's always skilful drafting pen', Staal's contribution reads like 'a series of priceless witticisms, which would, however, be better suited as a series of follow-up articles in one of Amsterdam's daily or weekly newspapers than as parts of a "splendid publication" like this, in which they upset the already fragile balance.'³² Staal's reflections on his walk from Central Station to the Boschplan past squares and street furniture do not add much to Karel Sijmons' motivation for Plan '45.

Boundary and pattern

Sijmons made the largest contribution to *Bouwen van woning tot stad*: 'Het Amsterdamsche stadsplan: oud en nieuw' (The Amsterdam city plan: old and new). This broad discourse provides a cultural and historical context of the urban development of Amsterdam in an international perspective, as a basis for the criticism of the AUP. The Amsterdam city plan – 'the gauge of culture' – is examined in terms of its structure and placed into an international context, which expands to include other important historical capitals too. Subtle and implicit criticism of the AUP is constantly being levelled at it to support the alternative plan. According to Sijmons, the future development 'depends on the creative will of urban planners and this will have a decisive influence on the answer to the question of whether old and new will grow together into a harmonious organism.'³³ Among many cultural/historical and philosophical reflections, Sijmons provides the impetus for an aesthetic and architectonic theory for post-rationalist urban planning.

In his review of the book, Van Embden wrote of Sijmons' 'outstanding aesthetic-urban design considerations', attributing his recurring emphasis on the creative role of the urban planner and the many references to the Baroque to Sijmons' awe of geometry, which culminates in the paragraph 'Boundary and pattern'.³⁴ According to Sijmons, an ideal city has a clear boundary with the surrounding landscape and depends on the structure, the pattern in which the city is built. Without realizing that Amsterdam has a geometric pattern that is only clearly visible on a map, we experience its beauty in reality and forget the geometry on which that beauty of the city relies.³⁵ It is precisely this

- 26
Komter et al. 1946, p. 122.
27
Staal 1946, p. 161.
28
Staal 1946, p. 177.
29
J.J.P. Oud in *De Telegraaf*,
18 June 1935, p.7;
20 June 1935, p. 9;
21 June 1935, p. 7. Taverne
and Wagenaar 2001,
pp. 41-43.
30
Van Embden 1949, p. 570.
31
De Volkskrant, 28 December
1946, p. 3.
32
Van Embden 1949, p. 570.
33
Sijmons 1946, pp. 39-40.
34
Van Embden 1949, p. 565.
35
Sijmons 1946, pp. 103-104.

nationaal perspectief. Het Amsterdamse stadsplan – ‘de graadmeter van de cultuur’ – wordt op zijn structuur onderzocht en voorzien van een internationale context die uitwaaiert langs andere belangrijke historische hoofdsteden. Voortdurend wordt er subtiel en impliciet kritiek op het AUP geleverd ter ondersteuning van het eigen plan. De toekomstige ontwikkeling is volgens Sijmons ‘afhankelijk van den scheppenden vormwil van de stedeboekkundigen en deze is van beslissende invloed op de beantwoording van de vraag of oud en nieuw tot een harmonisch organisme zullen samengroeien’.³³ Tussen de vele cultuurhistorische en -filosofische overpeinzingen levert Sijmons aanzetten tot een esthetisch-architectonische theorie voor een post-rationalistische stedenbouw. In Van Embdens recensie van het boek worden Sijmons’ ‘voortreffelijke esthetisch-stedeboekkundige beschouwingen’, diens terugkerende nadruk op de scheppende rol van de stedenbouwer en de vele verwijzingen naar de barok toegeschreven aan diens ontzag voor geometrie, die culmineert in de paragraaf ‘Begrenzing en stramien’.³⁴ Een ideale stad heeft volgens Sijmons een duidelijke begrenzing ten opzichte van het omringende landschap en is afhankelijk van de structuur, het stramien waarop die stad is gebouwd. Zonder te beseffen dat Amsterdam een geometrisch stramien heeft, dat alleen op kaart goed zichtbaar is, ervaren wij de schoonheid ervan in de werkelijkheid en vergeten de geometrie waar die schoonheid van de stad op berust.³⁵ Juist die scherpe begrenzing en een geometrisch stramien ontbeert het plan 1935 en dat vormt het hoofdbezwaar tegen het AUP. ‘Onze bezwaren betreffen de vormgeving van het geheele plan van het begin tot het eind, omdat wij de problemen vanuit een anderen gezichtshoek benaderen dan de ontwerpers. Het criterium ligt hier in de aanvaarding of het verwerpen van het rationalisme en dit werkt door in alle onderdelen van het plan.’ Daarom is in het Plan ‘45 gekozen voor een begrenzingsvorm met de geknikte boog van de grachtengordel. Door die te continueren wordt niet alleen het karakter van een gave stad verkregen, maar worden ook de eisen en verlangens van de eigen tijd bevredigd.

‘De Amsterdamsche stadsuitleg van 1610 draagt het stempel van dien grooten tijd. Deze conceptie, waarbij de stad tot haar drievoud werd vergroot, vindt niets gelijkwaardigs in ons land, noch daar buiten. Denken wij slechts aan Londen en Parijs, waar wij te zelfder tijd een sterke expansie waarnemen. Deze metropolen zijn slechts middeleeuwsche krioelende mierennesten, zonder architectonisch plan opgebouwd.’³⁶ Hier wordt de grachtengordel als één groot ontwerp gezien. Deze lezing van de zeventiende-eeuwse uitbrei-

dingen van Amsterdam als ontwerp had zich sinds de late negentiende eeuw in het denken van met name architecten vastgezet. Sijmons haalt Hendrick Jacob Staets en Daniel Stalpaert erbij, die hij identificeert als de ontwerpers, de auteurs en meesters van de grachtengordel. Beiden waren kort daarvoor ook beschreven in een publicatie van de architect en monumentenzorger Abel Antoon Kok, *De historische schoonheid van Amsterdam*, die ook verantwoordelijk was voor het hoofdstuk ‘Geschiedenis van den Amsterdam-schen woningbouw’ in *Bouwen*.³⁷ In die beschrijving waren de twee zeventiende-eeuwse bouwers verheven tot visionaire voorlopers van de moderne stadsontwerper. Al in 1883 had Berlage in een artikel over ‘Venetie en Amsterdam’ benadrukt hoe belangrijk het was om zich als architect reken-schap te geven van de stedenbouw in heden en verleden.³⁸ Door ontwerpers te koppelen aan de grachtengordel benadrukt Sijmons de betekenis van de architect om op vergelijkbare wijze de stad van nieuwe monumentale schoonheid te voorzien.

Ook bij de plaatsing in het landschap is duidelijk dat Sijmons zijn historisch Amsterdam beschrijft met een oog op het nieuwe plan: ‘De stad was een geconcentreerde eenheid die zonder overgang plotseling ophield, zoodat het landschap rondom de stad lag. Een benijdenswaardig karaktervol beeld, – een stad, die tot het laatste moment werkelijk stad is en het land in zijn onge-reptheid daar vlak tegenaan. Wat biedt de huidige stad? Een huizenbrei, die langzamerhand dikker wordt...’³⁹

Vervolgens probeert Sijmons ‘het wezen van Amsterdam’ te benoemen: ‘Is Amsterdam dan een op het “schilderachtige” gebouwde stad? Neen, daarvoor is het te monumentaal. Is het dan een monumentale stad, van een grootscheepsheid, zooals wij die later in het buitenland ontmoeten? Ook dat niet. Toen de stad in het begin van de 17e eeuw ontworpen werd, bestond deze monumentaliteit alleen nog maar in Italië en ook daar slechts in een beginstadium. Wat wij in Amsterdam beleven is eerst de ouverture van de Westersche Barok.’⁴⁰ Bij dat schitterende cultuurbeeld steekt de Jordaan ongunstig af en sluit niet aan op ‘den grooten grachtenbundel met zijn radiaal-straten’.

In enkele pagina’s geeft Sijmons vervolgens een korte, objectieve samenvatting van het AUP en de bijbehorende motivering om het plan vervolgens kritisch te kunnen bespreken, voorafgaand aan de presentatie van het Plan ‘45. Het komt erop neer dat hij het rationalisme, in de vorm van het consequent volgens functionalistische principes uitgedachte plan, en de schijnobjectiviteit van het wetenschappelijke onderzoek ziet als volledig ongeschikt om een stadsuitbreiding op te base-

33
Sijmons 1946, pp. 39-40.
34
Van Embden 1949, p. 565.
35
Sijmons 1946, pp. 103-104.
36
Sijmons 1946, p. 43.
37
Kok 1943, p. 68. Kok 1946.
38
Belage 1883, p. 218: ‘Het is de architect, die apostel voor de monumentale kunst bij uitnemendheid, die daarom de vereischten van het monumentale schoon in alle mogelijke richtingen moet bestudeeren.’ Zie tevens: Schmidt 2012, p. 54.
39
Sijmons 1946, p. 46.
40
Sijmons 1946, p. 50, 51.

sharp demarcation and a geometric pattern that are lacking in the 1935 plan, and that is the main objection to the AUP. 'Our objections concern the design of the entire plan from beginning to end, because we are approaching the problems from a different angle than the designers. The criterion here is the acceptance or rejection of rationalism, and this has an impact on all parts of the plan.' That is why a delimiting form with the curved arc of the ring of canals was chosen in Plan '45. Continuing it not only obtained the character of a complete city but also satisfied contemporary demands and desires.

'The Amsterdam expansion of 1610 bears the stamp of that great age. This conception, in which the city was enlarged to three times its size, has no equivalent in our country or elsewhere. We need only think of London and Paris, where we see strong expansion at the same time. These metropolises are merely medieval swarming anthills, built without an architectural plan'.³⁶ Here the ring of canals is seen as a single large design. This reading of the seventeenth-century expansions of Amsterdam as a design had been embedded in the thinking of architects since the late nineteenth century in particular. Sijmons refers to Hendrick Jacob Staets and Daniel Stalpaert, whom he identifies as the designers, authors and masters of the ring of canals. Both had been described shortly before in a publication by the architect and conservationist Abel Antoon Kok, *De historische schoonheid van Amsterdam* (The historical beauty of Amsterdam), who was also responsible for the chapter 'Geschiedenis van den Amsterdamschen woningbouw' (History of housing in Amsterdam) in *Bouwen van woning tot stad*.³⁷ In this description, the two seventeenth-century builders were elevated to visionary precursors of the modern city designer. As early as 1883, Berlage had emphasized in an article on 'Venice and Amsterdam' how important it was for an architect to take account of the urban development in the past and present.³⁸ Linking designers to the ring of canals let Sijmons emphasize the importance of the architect in providing the city with new monumental-scale beauty in a similar way.

When placing the city in the landscape, it is also clear that Sijmons is describing his historical Amsterdam with an eye on the new plan: 'The city was a concentrated unit that suddenly ceased without transition, so that the landscape lay around the city. An enviable image full of character – a city that really is a city until the last moment and the country in its unspoiled state right next to it. What does the present city offer? A mish-mash of houses that is gradually becoming denser...'³⁹

Sijmons then tries to describe 'the essence of Amsterdam': 'Is Amsterdam then a city built on the "picturesque"? No, it is too grand for that. Is it then a grand city, on a grand scale such as can be found abroad? Not that either. When the city was designed at the beginning of the 17th century, this grandeur only existed in Italy, and there too it was only in an early stage. What we experience in Amsterdam is first the overture of the Western Baroque.'⁴⁰ The Jordaan stands out unfavourably from this magnificent cultural image and does not fit in with 'the great collection of canals with its radial streets'.

In a few pages, Sijmons then gives a short, neutral summary of the AUP and the accompanying justification in order to then critically discuss the plan, prior to the presentation of Plan '45. The bottom line is that he sees rationalism (in the form of a plan consistently devised according to functionalist principles) and the apparent objectivity of scientific research as a wholly unsuitable basis for urban expansion. Here Sijmons was able to refer to a text by his colleague Zanstra, who in 1936, in a special issue of *De 8 en Opbouw* dedicated to Le Corbusier's *Ville Radieuse*, had already contrasted 'the radiant city' with the AUP, using arguments similar to those of J.J.P. Oud in 1935.⁴¹ But while Zanstra still cited Le Corbusier as a positive example because of the grand gesture of a new order, Sijmons feels the gesture lacks inspiration and the laws of geometry seem arbitrary and do not merge into a higher order, a creative thought. Whereas the 'radiant city' has a well-organized grouping for millions of inhabitants and the four functions of the modern city (housing, work, traffic and leisure) are shown to their full advantage according to the laws of logic, it lacks any synthesis (as does the AUP) – 'an organic whole of parts' that speaks to the spirit of man and shows him the way. 'Conclusion: order that is based solely on logic only brings chaos.'⁴²

Baroque and the art of urban design

The Baroque is a recurring reference in Sijmons' story. 'In urban planning, Amsterdam had only one rival and that was the Rome of Sixtus V'. During his pontificate (1585-1590), he 'has laid the foundation in medieval Rome for its later Baroque construction, mercilessly demolishing what stood in the way. His main work is Piazza del Popolo with its outgoing, kilometre-long roads, Via di Ripetta, Corso and Via del Babuino, which penetrate the urban body like a beam of rays. In this solution we can already see the beginnings of the Versailles of half a century later, where even the angles at

- 36
Sijmons 1946, p. 43.
37
Kok 1943, p. 68. Kok 1946.
38
Berlage 1883, p. 218: 'It is the architect, that apostle of monumental art par excellence, who has to take the study of monumental beauty in all possible directions.' See also Schmidt 2012, p. 54.
39
Sijmons 1946, p. 46.
40
Sijmons 1946, pp. 50-51.
41
Bock 1983, p. 130. Zanstra 1936.
42
Sijmons 1946, pp. 97-101.

ren. Sijmons kon hier terugvallen op een tekst van zijn collega Zanstra, die in 1936 in een speciaal nummer van *De 8 en Opbouw*, gewijd aan de *Ville Radieuse* van Le Corbusier, ‘de stralende stad’ al tegenover het AUP had gesteld, met eenzelfde soort argumenten als Oud in 1935 had gebruikt.⁴¹ Maar waar Zanstra Le Corbusier nog als positief voorbeeld aanhaalde vanwege het grootse gebaar van een nieuwe ordening, mist Sijmons hierin juist bezieling, waar de wetten van de geometrie willekeurig lijken en niet opgaan in een hoger verband, een scheppende gedachte. Waar de ‘stralende stad’ voor miljoenen een overzichtelijke groepering kent en de vier functies van de moderne stad, wonen, werken, verkeer en ontspanning, volgens de wetten van de logica tot hun recht komen, mist daarin, net als in het AUP, een synthese, ‘een organisch geheel der deelen’, dat tot de geest van de mens spreekt en hem de weg wijst. ‘Conclusie: de orde, die alleen maar op logica steunt, brengt slechts den chaos.’⁴²

Barok en stadbouwkunst

De barok is een terugkerende referentie in Sijmons’ verhaal. ‘Stedebouwkundig had Amsterdam slechts één rivaal: dat was het Rome van Sixtus V’, die tijdens zijn pontificaat (1585-1590) ‘in het middeleeuwse Rome den grondslag heeft gelegd voor haar lateren barokken opbouw, daarbij onbarmhartig sloopende, wat in den weg stond. Zijn hoofdwerk is de Piazza del Popolo met de, daarvan uitgaande, kilometer lange wegen, de Via di Ripetta, het Corso en de Via del Babuino, die als een stralenbundel in het stadslichaam dringen. In deze oplossing zien wij reeds het begin van het Versailles van een halve eeuw later, waar zelfs op de hoeken, waaronder de straten vanuit het voo-plein uitstralen, dezelfde zijn als die bij het Piazza del Popolo.’⁴³ Dat was geen nieuw, door Sijmons ontdekt feit, maar een observatie die in Nederland al eerder was gedaan door Berlage in een lezing over ‘Stedebouw’ in 1914: ‘Het was onder Sixtus V (1585-1590) dat de architect Fontana [...] den grootschen stratenaanleg en de groote doorbraken tot stand bracht.’⁴⁴ Ook voor Berlage was de Romeinse barok een belangrijke referentie. De tijdsspanne tussen beide waarderingen toont slechts hoe de architectuur en historiografie van een eerder architectonisch tijdperk maatgevend kon doorwerken in de ontwikkeling van een nieuwe architectuur. De grote aandacht voor de ruimtelijke en morfologische analyse van met name barokarchitectuur, die daartoe uit een historische context werd losgeweekt, wordt inmiddels in de intellectuele en wordingsgeschiedenis van de moderne architectuur breed erkend.⁴⁵

Sijmons zoomt vervolgens verder in op

straatniveau om de schoonheid van oud-Amsterdam te begrijpen in de eenheid van architectuur en stedenbouw, die ondanks verminkingen in de negentiende en twintigste eeuw nog intact is. ‘Het is het spel van verhoudingen, dat de Barok steeds meesterlijk gehanteerd heeft.’⁴⁶ ‘De macht van het contrapunt’, de contrastwerking tussen de insnoeringen van de smalle oude radiaalstraten en ‘het architectonische schouwspel’ van de brede grachten met hun weelderige huizen, brengt een gevoel voor maat bij. De grachten bieden hun eigen ritme en een ‘herhaling, die geen moment eentonig wordt. Het is het zware deinende rythme van de Barok, waartegen het hakkelige staccato van de nieuwe stadswijken zoo hinderlijk afsteekt. De grachten met hun rechtlijnige bochten, met hun gesloten perspectief, die den blik even vasthouden om hem onmiddellijk daarop weer los te laten in een ander perspectief. De hoekpunten der grachten met hun verscheidenheid van oplossing. Hier ’n bebouwde hoek, daar een radiaalstraat die juist den hoek doorsnijdt en weer verder een dwarsgracht, die met twee of drie hooggewelfde bruggen een partij oplevert, even monumentaal als schilderachtig. Hoe vaak zijn ze geconterfeit, die prachtige bochten met hun rijke silhouetten, waar af en toe een toren bovenuit rijst. Wat een stedebouwkundige mogelijkheden biedt een regelmatig veelhoek!’⁴⁷

Breed uitgemeten wordt de analyse van de Romeinse Via del Corso als voorbeeld van een gecomponeerde straat, vanaf de Piazza del Popolo over de Piazza Colonna naar het hart aan de Piazza Venezia. ‘Die straat is een architectonische ruimte, waarvan het schema van denzelfden aard is als van een Amsterdamsche radiaal-sstraat. Er heerscht hetzelfde rythme: ruimte – insnoering – ruimte – insnoering – ruimte. De ruimte is hier dan geen grachtenperspectief, maar een plein.’ Hier is de stad als een kunstwerk gegroeid. Het proces werd begonnen door Sixtus V en anderhalve eeuw later voltooid: ‘Stedebouw is denken in ruimte... en tijd! Het komt er op aan dat de cultuurscheppende kracht niet afbreekt en in staat is in den tijd te voleindigen, wat men schoon begonnen is.’⁴⁸ Met andere woorden, de zeventiende-eeuwse grachtengordel zal met het nieuwe beëindigingsplan, met de concentratie op stramen en begrenzing, Amsterdam kunnen voltooien.

In de paragraaf ‘De Barok en wij’ worden spoorweg- en autoverkeer gezien als de kernproblemen van de moderne stedenbouw die niet louter technisch van aard zijn; ook hier is de barok een nuttig instrument om scheppende kracht in het stadsbeeld te brengen. ‘In de groote stedebouwkundige periode van Europa, in den tijd van de Barok heeft men de eigentijdse utilitaire problemen zóó weten op te lossen, dat èn technisch,

- 41
Bock 1983, p. 130. Zanstra 1936.
42
Sijmons 1946, pp. 97-101.
43
Sijmons 1946, p. 43.
44
Berlage 1914, p. 243.
45
Leach, Macarthur en Delbeke 2015.
46
Sijmons 1946, p. 44.
47
Sijmons 1946, p. 51. Zie ook Abrahamse 2010, p. 23.
48
Sijmons 1946, pp. 63, 64.

which the streets radiate from the forecourt are the same as those of Piazza del Popolo.⁴³ This was not a new fact discovered by Sijmons, but an observation that had already been made in the Netherlands by Berlage in a lecture on 'Stedebouw' (urban design) in 1914: 'It was under Sixtus V (1585-1590) that the architect Fontana [...] realized the construction of grand streets and grand breakthroughs.'⁴⁴ Roman Baroque was also an important reference for Berlage. The timespan between the two assessments only shows how the architecture and historiography of a previous architectural era could have a decisive influence on the development of a new architecture. The great attention paid to the spatial and morphological analysis of Baroque architecture in particular, analytically detached from its purely historical context, is now widely recognized in the intellectual history and genesis of modern architecture.⁴⁵

Sijmons then zooms in to street level in order to understand the beauty of old Amsterdam in the unity of architecture and urban planning, which was still intact despite mutilations in the nineteenth and twentieth centuries. 'It is the interplay of proportions that the Baroque always handled masterfully.'⁴⁶ 'The power of counterpoint', the contrast between the constrictions of the narrow old radial streets and the 'architectural spectacle' of wide canals with their luxuriant houses, provides a sense of proportion. The canals offer their own rhythm and a 'repetition that does not become monotonous for a moment. It is the heavy, swaying rhythm of the Baroque, against which the halting staccato of the new city districts contrasts so annoyingly. The canals with their recitilinear gentle bends and their closed perspective that hold the gaze for a moment and immediately let go of it in a different perspective. The angles of the canals with their diversity of solutions. Here a built-up corner, there a radial street that just cuts through the corner and then a transverse moat further on, plus two or three highly arched bridges that create a unit that is as monumental as it is picturesque. How often have they been depicted, these beautiful curves with their rich silhouettes, with occasional towers rising above them? What a huge number of urban planning possibilities a regular polygon offers!⁴⁷

The analysis of the Roman Via del Corso is described in detail as an example of a composed street, running from Piazza del Popolo via Piazza Colonna to the heart at Piazza Venezia. 'That street is an architectural space, whose scheme is similar in nature to that of a radial street in Amsterdam. The same rhythm reigns: space, constriction, space, constriction, space. In this case, the space is not a canal perspective but a square.'⁴⁸ Here the city has grown like a work of

art. The process was started by Sixtus V and completed a century and a half later: 'Urban design is thinking in space... and time! It comes down to not breaking this cultural creative force but enabling it to complete in the course of time what was started so beautifully.' In other words, the seventeenth-century ring of canals plus the new plan, with its concentration on pattern and boundary, would be able to complete Amsterdam.

In the section 'De barok en wij' (The Baroque and us), rail and car traffic are seen as core problems of modern urban planning that are not purely technical in nature; here too, the Baroque is a useful instrument for bringing creative power into the cityscape. 'In the great urban planning period of Europe, in the Baroque era, contemporary utilitarian problems were solved in such a way that both technical and urban planning results were perfectly sound. Amsterdam's canals: do they not offer the perfect solution to seventeenth-century transport problems in every respect? And the Piazza del Popolo in Rome: is it not the most dignified and effective "terminus" we can imagine? ... Indeed, there is much more in our time that can be solved in better and more beautiful ways.'⁴⁹

City and art history

Sijmons' method of formal analysis of urban compositions is very similar to the publications of several *Kunstwissenschaftler* (art historians) since the late nineteenth century. Trained as art historians and partly motivated by contemporary developments in urban planning, they increasingly saw the historical European city as an object of research.⁵⁰ Here too, the Baroque was an important object of study, brought to a higher plane by Heinrich Wölfflin's analysis *Renaissance und Barock. Eine Untersuchung über Wesen und Entstehung des Barockstils in Italien* (1888). This publication laid the foundations for the comparative study of styles in art and architecture, which were examined in terms of their 'essence'. Almost simultaneously, the morphology, structure, architecture and appearance of the historical city were recognized as an integral part of the preliminary research into the most appropriate way of providing new expansions for growing cities. In 1889, Camillo Sitte published *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, in which he called for 'urban planning to be seen not as an exclusively rational technique, but as an essentially artistic matter'.⁵¹ This was the beginning of a 'long struggle by architects to conquer the discipline of urban planning'. For Sijmons, this struggle was still in full swing at the time, but he projected the story onto Amsterdam – just as Berlage had previously done.

- 43
Sijmons 1946, p. 43.
44
Berlage 1914, p. 243.
45
Leach, Macarthur and Delbeke 2015.
46
Sijmons 1946, p. 44.
47
Sijmons 1946, p. 45. See also Abrahamse 2010, p. 23.
48
Sijmons 1946, pp. 63-64.
49
Sijmons 1946, p. 75.
50
Engel and De Heer 1984, p. 10; Taverne 1986, pp. 151-158.
51
Van der Woud 1983, p. 112.

èn stedenbouwkundig de resultaten volkomen gaaf waren. De Amsterdamsche grachten, bieden zij niet de in ieder opzicht volmaakte oplossing van het 17-eeuwsche vervoerprobleem? En het Piazza del Popolo in Rome, is het niet het waardigste en doeltreffendste “kopstation”, dat wij kunnen aanwijzen? [...] Er is inderdaad voor onzen tijd nog veel dat beter en schooner op te lossen is.⁴⁹

Stad en kunstwetenschap

Sijmons' methode van formele analyse van stedelijke composities is zeer verwant aan de publicaties van verscheidene *Kunstwissenschaftler* sinds de late negentiende eeuw. Opgeleid als kunsthistorici en mede gemotiveerd door eigentijdse ontwikkelingen in de stedenbouw, zagen zij in toemende mate de historische Europese stad als object van onderzoek.⁵⁰ Ook daar was de barok een belangrijk object van studie, op een hoger plan gebracht door Heinrich Wölfflins analyse *Renaissance und Barock. Eine Untersuchung über Wesen und Entstehung des Barockstils in Italien* (1888). Deze publicatie legde een fundament voor de vergelijkende studie van stijlen in de kunst en architectuur, die op hun 'wezen' werden onderzocht. Vrijwel gelijktijdig werden de morfologie, de structuur, de architectuur en aanblik van de historische stad erkend als een vast bestanddeel van het vooronderzoek naar de meest passende wijze om groeiende steden van nieuwe uitbreidingen te voorzien. In 1889 publiceerde Camillo Sitte *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, waarin hij opriep om 'de stedenbouw niet als een uitsluitend rationele techniek te zien, maar evenzeer als een essentieel artistieke aangelegenheid'.⁵¹ Daarmee begon een 'langdurige architectenstrijd om de verovering van de stedenbouwkundige discipline'. Die was voor Zijmons op dat moment dus nog volop gaande, maar hij projecteerde dat verhaal, net als Berlage eerder had gedaan, op Amsterdam.

Uit Zijmons' analyses en interpretaties, zijn formuleringen en woordkeuze is op te maken dat hij goed was ingevoerd in de stedenbouwkundige literatuur, ook al bevat zijn tekst meer verwijzingen naar historici als Huizinga en schrijvers en schilders van zijn tijd dan naar schrijvende vakgenoten en architectuurhistorici. De enige auteur die hij direct aanhaalt is de kunsthistoricus Albert Erich Brinckmann, vanwege diens onderzoek dat zou hebben aangetoond dat de Berlijnse *Unter den Linden* tussen 1645 en 1650 werd aangelegd naar een voorbeeld in Kleef van prins Johan Maurits van Nassau-Siegen. Dit ontleende Zijmons aan Brinckmanns *Deutsche Stadtbaukunst in der Vergangenheit* (1911), opgedragen aan Otto March en Hermann Muthesius, 'den förderern unserer archi-

tektionischen Kultur'.⁵² Voor Brinckmann stonden de algemene geldigheid van zijn esthetische analyse en de bruikbaarheid voor de ontwerppraktijk voorop.⁵³ Zijmons toont zich een geestverwant van Brinckmann wat betreft het inzicht dat een inpassing of uitbreiding van een stad met behoud van karakter vraagt om een aanpassing aan het bestaande met een 'architektonische Ausdrucksfähigkeit' die zich aan het oude spiegelt.⁵⁴ Brinckmanns publicaties nemen in de literatuur over stadbouwkunst een centrale plaats in. Ook voor de bouwkundige Walter Curt Behrendt vormde Brinckmann het vertrekpunt voor zijn studie *Die Einheitliche Blockfront als Raumelement im Stadtbau* (1911).⁵⁵ Zijmons' opmerking over Sixtus V en de Piazza del Popolo lijkt ontleend aan Brinckmanns *Stadtbaukunst. Geschichtliche Querschnitte und Neuzeitliche Ziele* (1920).⁵⁶ Uit Zijmons' betoog komt echter ook naar voren dat hij, net als Berlage voor hem, bekend was met en gebruikmaakte van Brinckmanns *Platz und Monument als künstlerisches Formproblem* (1908), wat Van Embden ook in zijn recensie opmerkte.⁵⁷ In dat boek, door Brinckmann opgedragen aan zijn leermeester Wölfflin, breidt hij, met gebruikmaking van onder meer het begrip beweging, de analyse van de barokstijl uit van de architectuur naar de stedenbouw.⁵⁸ Het boek voorzag onder architecten in een behoefte, zo stelde hij in het voorwoord bij de derde druk in 1923, want 'Die Handbücher der Architektur protokollieren wohl das geringste Detail, der Stadtbau als Ganzes, blieb fast unberücksichtigt'.⁵⁹ Ook Joseph Gantner vermeldde Brinckmanns 'Verdienst, die Kunstgeschichte auf das Gebiet der Stadtbaukunst hingewiesen zu haben', in zijn *Grundformen der Europäischen Stadt* (1928), eveneens opgedragen aan Wölfflin.⁶⁰

Zijmons' aandacht voor en beschrijving van de barokarchitectuur sluit in grote lijnen aan op Brinckmanns analyse, maar zijn interesse geldt meer de ontwikkeling van de straat als architectonische ruimte dan die van plein en monument bij Brinckmann. De manier waarop volgens Brinckmann Rome is bepaald door de barok, heeft niet alleen Zijmons' interpretatie van oud-Amsterdam beïnvloed, maar inspireerde ook de manier waarop het nieuwe plan zijn werking moest verkrijgen: van woning tot stad via het componeren van straten.⁶¹ Zo bood de barok een ontsnapping aan het rigide functionalisme in de stedenbouw, zoals voor de kunstwetenschappers Wölfflin en Brinckmann de barok de ontsnapping aan de renaissance mogelijk had gemaakt.

Het historische narratief dat leidt naar het Plan '45, is opgebouwd uit een canon van belangrijke stedenbouwkundige projecten uit het verleden die, vaak ondersteund door eigen tekeningen,

- 49
Sijmons 1946, p. 75.
50
Engel en De Heer 1984, p. 10; Taverne 1986, pp. 151-158.
51
Van der Woud 1983, p. 112.
52
Brinckmann 1911, p. 70; Brinckmann 1921, p. 83: 'Um 1650 war durch Prinz Moritz von Oranien nach dem Beispiel der Stadt Cleve an Stelle des Lützower Weges die Lindenallee mit drei Reihen Bäume auf jeder Seiten angelegt worden'. Zie over Brinckmann: Levy 2015, p. 244-301.
53
Engel en De Heer 1984, p. 10.
54
Brinckmann 1911, p. 4.
55
Behrendt 1911, pp. 9-11. Van Rossem 1989, p. 137; Stissi 2007, p. 77.
56
Brinckmann 1920, p. 48.
57
Van Embden 1949, p. 563. Brinckmann 1908; in de reprint van deze eerste editie in 2000 is een nawoord opgenomen van Jochen Meyer, 'Die Stadt als Kunstwerk. Nachwort zur Neuauflage', pp. 177-214.
58
Van de Ven 1987, p. 110.
59
Brinckmann 1923, 'Vorwort zur dritten Auflage'.
60
Gantner 1928, p. 13. Tegelijkertijd betreurt Gantner Brinckmanns voorkeur voor afzonderlijke voorbeelden boven grote lijnen.
61
Dit blijkt o.a. uit Zijmons' verwijzing naar het stadje Richelieu, dat bij Brinckmann een hoofdstuk kreeg toegewezen: 'Ein Feudalstadt der französischen Renaissance' (1920, pp. 35-39).

From Sijmons' analyses and interpretations, his formulations and choice of words, it can be concluded that he was well-informed about urban planning literature, even though his text contains more references to historians such as Huizinga and writers and painters of his time than to writing colleagues and architectural historians. The only author he directly quotes is the art historian Albert Erich Brinckmann, because of his research that would have shown that Berlin's *Unter den Linden* avenue was built between 1645 and 1650 after an example in Kleve by Prince Johan Maurits van Nassau-Siegen. Sijmons borrowed this from Brinckmann's *Deutsche Stadtbaukunst in der Vergangenheit* (1911), dedicated to Otto March and Hermann Muthesius, 'den förderern unserer architektonischen Kultur'.⁵² For Brinckmann, the general validity of his aesthetic analysis and the usefulness for design practice were paramount.⁵³ Sijmons shows himself to be a kindred spirit of Brinckmann with regard to the insight that integration or expansion of a city while preserving the character requires adaptation of the existing one with an 'architektonische Ausdrucksfähigkeit' (architectural means of expression) that reflects the old.⁵⁴ Brinckmann's publications occupy a central place in the literature on urban design. For the architect Walter Curt Behrendt, Brinckmann was also the starting point for his study *Die Einheitliche Blockfront als Raumelement im Stadtbau* (1911).⁵⁵ Sijmons' remark about Sixtus V and Piazza del Popolo seems to have been taken from Brinckmann's *Stadtbaukunst. Geschichtliche Querschnitte und Neuzeitliche Ziele* (1920).⁵⁶ However, Sijmons' argument also shows that, just like Berlage before him, he was familiar with and used Brinckmann's *Platz und Monument als künstlerisches Formproblem* (1908), something Van Embden also noted in his review.⁵⁷ In that book, dedicated by Brinckmann to his teacher Wölfflin, he extends the analysis of the Baroque style from architecture to urban planning, using, among other things, the concept of movement.⁵⁸ The book met a need among architects, he stated in the preface to the third edition in 1923, because 'the handbooks of architecture regulate even the smallest detail, but urban planning as a whole has remained largely unexplored'.⁵⁹ Joseph Gantner also mentioned Brinckmann's 'merit to have pointed art history towards the field of urban planning' in his *Grundformen der Europäischen Stadt* (1928), dedicated to Wölfflin as well.⁶⁰

Sijmons' attention to and description of Baroque architecture is broadly in line with Brinckmann's analysis, but his interest lies more in the development of the street as an architectural space than in the development of the square and monument of Brinckmann. The way in which

Rome, according to Brinckmann, was determined by the Baroque not only influenced Sijmons' interpretation of old Amsterdam, but also inspired the way in which the new plan was to obtain its effect: from house to city by composing streets.⁶¹ The Baroque thus offered an escape from the rigid functionalism in urban planning, just as for Wölfflin and Brinckmann it had offered an escape from the Renaissance.

The historical narrative that led to Plan '45 is composed of a canon of important urban development projects from the past, often supported by drawings, that are connected and put in a logical sequence. But despite all these references to the urban planning of the past and the representation of the new ring of canals, the architects did not intend to reproduce a seventeenth-century city.⁶² This becomes clear upon looking at the architectural designs for housing in the book and at the projects that the architects had already jointly or individually produced after they left De 8 and would still realize after the war. They are neither about the revival of historical design nor about a return to the New Objectivity. The historical structures were read as interpretations of patterns and boundaries in order to shape the new urban space. For example, Sijmons describes an axis as an alternative way of completing the western garden city of Bos en Lommer by means of counterpoint, inspired by the Via del Corso in Rome. The urban design art of the Baroque thus became a timeless reference, stripped of its history.

With the practical and instrumental way in which history is appropriated to legitimize the design in the description of Plan '45, Sijmons uses his own form of what Manfredo Tafuri has termed 'operative criticism'.⁶³ The method of 'historiographical deformations' followed is both a historiographical contribution and an architectural project. 'We could say, in fact,' Tafuri writes, 'that operative criticism plans history by projecting it towards the future.'⁶⁴ History is updated and is thus transformed 'into a supple instrument for action'.⁶⁵ Sijmons particularly looks at the form of urban planning in the 'grand manner', as characterized by Spiro Kostof.⁶⁶

To the Council

Bouwen van woning tot stad got a variable reception when it was published. The architect A. Ingwersen was very laudatory; he summarized the book neutrally in *Elseviers Weekblad* and called it 'gigantic', 'a unique, beautiful work' on a private initiative.⁶⁷ Albert Boeken was very pleased with this positive reception, despite his reservations towards the reviewer, who twelve years earlier in *De Telegraaf* 'with his skilful pen denigrated Z.G.S.

52
Brinckmann 1911, p. 70;
Brinckmann 1921, p. 83:
'Um 1650 war durch Prinz
Moritz von Oranien nach
dem Beispiel der Stadt
Cleve an Stelle des Lüt-
zower Weges die Linden-
allee mit drei Reihen Bäume
auf jeder Seiten angelegt
worden'. For more on
Brinckmann, see Levy 2015,
p. 244-301.

53
Engel and De Heer 1984,
p. 10.
54
Brinckmann 1911, p. 4.
55
Behrendt 1911, pp. 9-11. Van
Rossem 1989, p. 137; Stissi
2007, p. 77.

56
Brinckmann 1920, p. 48.
57
Van Embden 1949, p. 563.
Brinckmann 1908; the 2000
reprint of this first edition
contains an afterword by
Jochen Meyer, 'Die Stadt als
Kunstwerk. Nachwort zur
Neuaufgabe', pp. 177-214.

58
Van de Ven 1987, p. 110.
59

'Die Handbücher der Archi-
tektur protokollieren wohl
das geringste Detail, der
Stadtbau als Ganzes, blieb
fast unberücksichtigt'.
Brinckmann 1923, 'Vorwort
zur dritten Auflage'.

60
'Verdienst, die Kunstge-
schichte auf das Gebiet der
Stadtbaukunst hingewiesen
zu haben' Gantner 1928,
p. 13. At the same time,
Gantner is disappointed
with Brinckmann's prefer-
ence for separate examples
over large developments.

61
This is indicated *inter alia* by
Sijmons' reference to Riche-
lieu, which is discussed by
Brinckmann in a separate
chapter, 'Ein Feudalstadt
der französischen Renais-
sance' (1920, pp. 35-39).

62
Bock et al. 1983, p. 149.

63
Tafuri's 'operative criticism'
is developed with the exam-
ple of Sigfried Giedion's
*Space, Time and Architec-
ture* (1941), and the chapter

on 'Sixtus V and the plan-
ning of Baroque Rome' in
particular, however that
chapter was only added to
the third edition in 1954.
Tafuri 1976, pp. 151-153.
Giedion 1967, pp. 75-106.
See also Costanzo 2015.

64
Tafuri 1976, p. 141.
65

Tafuri 1976, p. 149.
66

Kostof 1991, pp. 209-277.
67

A. Ingwersen, 'Bouwen: van
woning tot stad', *Elseviers
Weekblad*, no. 44, 2 Novem-
ber 1946, p. 9.

met elkaar worden verbonden en in een logische opeenvolging worden gezet. Maar ondanks al die verwijzingen naar de stedenbouw van het verleden en de voorstelling van de nieuwe grachtengordel, waren de architecten niet van plan een zeventiende-eeuwse stad te reproduceren.⁶² Een blik op de architectonische ontwerpen voor woningbouw in het boek en op de projecten die de architecten gezamenlijk of individueel al hadden geproduceerd na hun vertrek bij De 8 en na de oorlog nog zouden realiseren, toont dat aan. Het ging net zo min over het hernemen van een historische vormgeving als om een terugkeer naar de Nieuwe Zakelijkheid. De historische structuren werden gelezen als vertolkingen van stramien en begrenzing om de nieuwe stedelijke ruimte te kunnen vormgeven. Zo beschrijft Sijmons bijvoorbeeld een as als alternatieve manier om de westelijke tuinstad Bos en Lommer te voltooien door middel van contrapunt, geïnspireerd op de Via del Corso in Rome. De stadbouwkunst van de barok werd daarmee een tijdloze, van zijn geschiedenis ontdane referentie.

Met de praktische en instrumentele manier waarop geschiedenis wordt toegeëigend ter legitiemering van het ontwerp in de beschrijving van het Plan '45, hanteert Sijmons zijn eigen vorm van wat door Manfredo Tafuri 'operatieve kritiek' is genoemd.⁶³ De daarbij gevolgde werkwijze van 'historiographical deformations' is tegelijk een historiografische bijdrage en een architectonisch project. 'We could say, in fact,' schrijft Tafuri 'that operative criticism *plans* history by projecting it towards the future.'⁶⁴ Geschiedenis wordt geactualiseerd en transformeert zo 'into a supple instrument for action'.⁶⁵ Sijmons heeft daarbij met name de vorm van stedenbouw in de 'grand manner' op het oog, zoals Spiro Kostof die heeft gekarakteriseerd.⁶⁶

Naar de raad

Bouwen van woning tot stad werd bij verschijnen wisselend ontvangen. Zeer lovend was architect A. Ingwersen in *Elseviers Weekblad*, die het boek neutraal samenvat en het 'reusachtig' noemt, 'een unicum, een prachtwerk' van particulier initiatief.⁶⁷ Albert Boeken was zeer ingenomen met die positieve ontvangst, ondanks zijn reserves jegens de recensent, die twaalf jaar eerder in *De Telegraaf* 'met zijn welversneden pen Z.G.S. inmaakte of het kwajongens waren'.⁶⁸ Iets daarvoor had Boeken ook het Rotterdamse boek bestudeerd: "De stad der toekomst – de toekomst der stad" is het vergeten hoofdstuk van ons boek "Bouwen". Tijdens de oorlog was Willem van Tijen daarmee, onder leiding van A. Bos, directeur van de Rotterdamse dienst volkshuisvesting, uitgebreid bezig geweest

en had het initiatief genomen tot de oprichting in 1942 van een studiegroep, sinds 1943 Studiegroep Woningarchitectuur geheten, die openstond voor architecten om zich te verdiepen in woningbouwproblemen die zouden kunnen worden aangepakt na afloop van de oorlog.⁶⁹ Tegelijkertijd signaleerde Boeken een groot verschil tussen beide publicaties: 'Weliswaar ligt de stof van het Rotterdamse boek grotendeels buiten den gedachtenkring van architecten, maar ons boek zou toch vollediger zijn geweest indien wij aan het sociale en culturele organisme dat een buurt, een wijk, een stad is, meer aandacht hadden besteed'.⁷⁰ De stedenbouwkundige S.J. van Embden zou later, in zijn dubbelrecensie in *Bouw* van augustus 1949, uitgebreid ingaan op het contrast tussen beide boeken. Waar het Rotterdamse boek spreekt 'over de stad als *voertuig* voor een levenswijze, gaat het bij de Amsterdammers om 'de stad als *teken* voor een *levenshouding*', en staat de gedaante van de stad als 'getuigenis van een bepaalde geesteshouding' centraal.⁷¹ Begin 1946 had architect en gemeenteraadslid voor de CPN Jacques Bot de tentoonstelling bekritiseerd. 'Deze nieuwste stroming in de moderne Nederlandse architectuur wil zeker het modernisme niet loslaten, maar haar teruggrijpen naar classicistische denkbelden omtrent conceptie en naar de vormspraak der Barok, betekent evenzeer een stap terug in de ontwikkeling als de Amsterdamse school zulks betekende tegenover de door Berlage ingeluide realistische beginselen.'⁷² Bots kritiek wordt grotendeels weerlegd door de uitgebreide toelichtingen in het boek, dat toen echter nog niet beschikbaar was. Het grachtenplan keurt hij af omdat het volgens hem slechts door een 'zin voor historie en traditie' wordt gerechtvaardigd, maar de wijzigingsvoorstellen voor de bestaande stad bevatten waardevolle ideeën die grote offers aan geld en ander bezit zullen vragen. Bot erkent dat het AUP nog de nodige zorg vraagt: 'Al is het misschien niet een "grote greep", het bezit ongetwijfeld grote, ook architectonische mogelijkheden en laat binnen de gestelde grenzen ruime mogelijkheden tot verwerkelijking van nieuwe opvattingen omtrent wijkvorming en de medewerking van velen bij de uitvoering in de derde dimensie.'⁷³

Het is duidelijk dat van Bot geen steun was te verwachten bij behandeling van het Plan '45 in de gemeenteraad in 1947. Maar die kwam wel uit een andere hoek en werd waarschijnlijk, mede naar aanleiding van kritische reacties op tentoonstelling en boek, door de makers en de uitgever zelf georganiseerd. Op 27 maart 1947 schreef Jo de Casseres, uitvinder van de term planologie en op dat moment hoofdingenieur van het Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, aan Arthur Staal dat Sal (Salomon) Tas hem had

62
Bock e.a. 1983, p. 149.

63
In Tafuri's 'operative criticism' staat Sigfried Giedion's *Space, Time and Architecture* (1941) centraal, vanwege het aan 'Sixtus V and the planning of Baroque Rome' gewijde hoofdstuk, dat echter pas in de derde editie van 1954 werd toegevoegd. Tafuri 1976, pp. 151-153. Giedion 1967, pp. 75-106. Zie ook Costanzo 2015.

64
Tafuri 1976, p. 141.

65
Tafuri 1976, p. 149.

66
Kostof 1991, pp. 209-277.

67
A. Ingwersen, 'Bouwen: van woning tot stad', *Elseviers Weekblad*, nr. 44, 2 november 1946, p. 9.

68
Archief A. Boeken (noot 16), BOEK. 110348601, s367: Episoden Wederopbouw II, 1946, 4 november 1946.

69
Idsinga en Schilt 1987, pp. 100, 104.

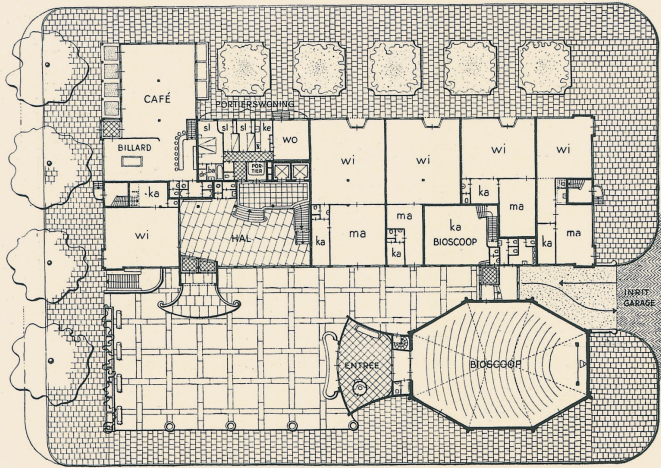
70
Zie noot 68: 24 oktober 1946. Zie voor het Rotterdamse boek: Idsinga en Schilt 1987, pp. 98-101.

71
Van Embden 1949, p. 558.

72
Bot 1946, p. 78.

73
Bot 1946, p. 79.

Rivierenlaan, blokken A en B
 Architecten Zanstra, Giesen & Sijmons

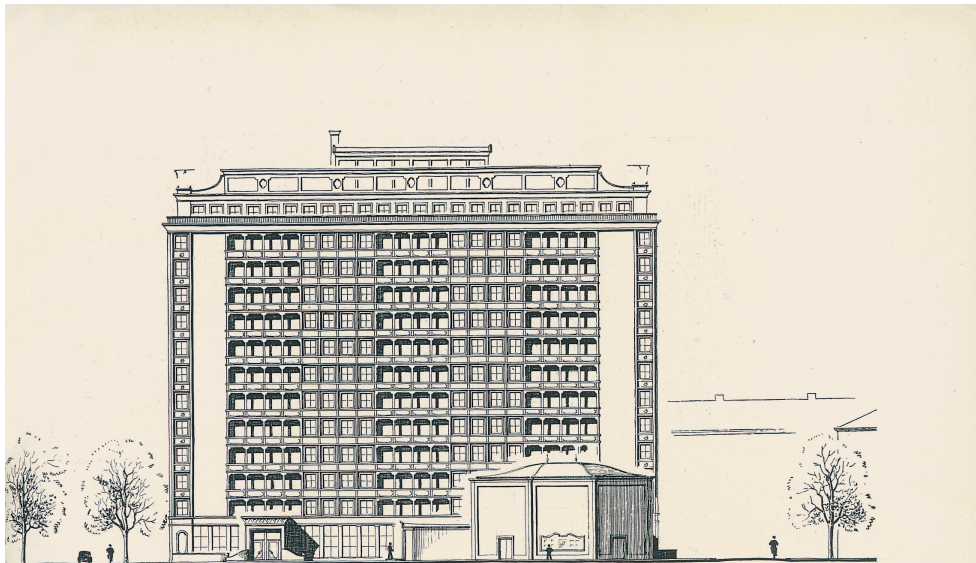


Hoogbouw A, begane grond 1 à 400

311

011
 Hoogbouwflat Rivierenlaan, ontworpen door Zanstra, Giesen & Sijmons. Plattegrond van de begane grond met winkels en een café, op het voorterrein een bioscoopgebouw en de inrit van een ondergrondse parkeergarage.

011
 High-rise apartment building in Rivierenlaan, Amsterdam Zuid, designed by Zanstra, Giesen & Sijmons. Plan of the ground floor with shops and a café; a cinema in front of it and the entrance to an underground car park on the right.



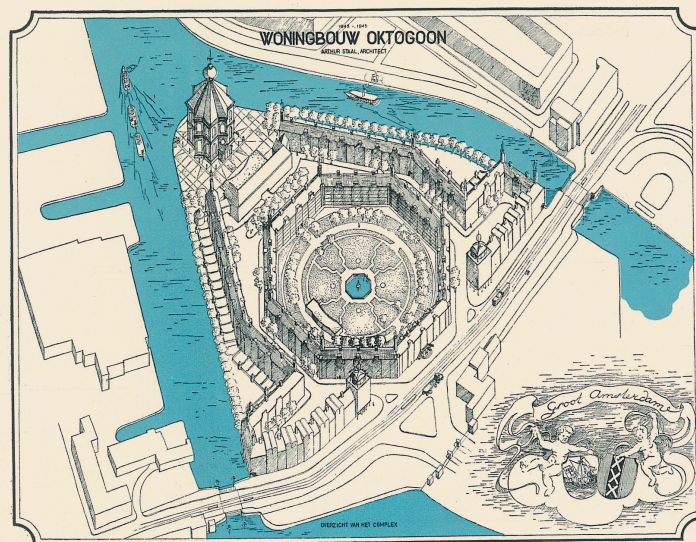
Hoogbouw A en B

313

012
 Gevel van de hoogbouwflat met de entree en bovenop een gemeenschappelijk dakterras. 'Staalskelet, buitenwanden van monteerbare, met terracotta bekleede, schokbetondeelen'. De bioscoop op de voorgrond, 'die een architectonische verlevendiging van de wijk vormt, telt 325 plaatsen' (p. 310).

012
 Facade of the high-rise apartment building with the entrance and a communal terrace on top. 'Steel frame, outer wall with detachable concrete slabs covered with terra cotta'. In front of the apartment building, there is a cinema, 'enriching the architecture of the district, with 325 seats' (p. 310).

Plan Oktogoon



Totaal beeld van het complex

Bladzijde 355; Maquette van Oktogoon

013

'Plan Oktogoon. Totaalbeeld van het complex' van Arthur Staal (p. 354). Langs de Jan van Galenstraat zijn twee blokken met randbebouwing met winkels gedacht, daarboven drie etages met woningen en ateliers met kleine woningen. De kernbebouwing van het terrein is achthoekig om een binnenpark met een diameter van 127 meter.

013

'The Oktogoon plan, overview of the complex, by Arthur Staal' (p. 354). Along Jan van Galenstraat, the two outer blocks contain shops, with three floors of apartments on top and studios with smaller dwellings. The centre of the site is reserved for an octagonal inner park with diameter of 127 metres.

Plan Oktogoon

Architect Arthur Staal

OKTOGOON

| | |
|------------------------------|-----------|
| 48 woningen van 6 kamers met | 10 bedden |
| 16 " " " 5 " " " | 8 " " |
| 71 " " " 4 " " " | 6 " " |
| 120 " " " 3 " " " | 4 " " |

256 woningen met 1520 bedden

RANDBEBOUWING

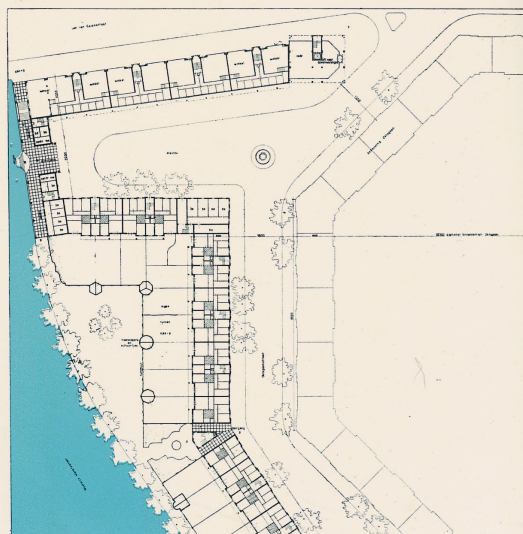
| | |
|------------------------------|----------|
| 2 vergaderzalen | |
| 21 winkels | |
| 16 ateliers van 2 kamers met | 3 bedden |
| 4 woningen van 7 " " " | 12 " " |
| 44 " " " 6 " " " | 10 " " |
| 20 " " " 5 " " " | 8 " " |
| 115 " " " 4 " " " | 6 " " |
| 115 " " " 3 " " " | 4 " " |

298 woningen met 1846 bedden

| | |
|---------------------------------------|--|
| 1 $\frac{1}{2}$ woningen met 7 kamers | |
| 16 $\frac{1}{2}$ " " " 6 " " | |
| 8 $\frac{1}{2}$ " " " 5 " " | |
| 33 $\frac{1}{2}$ " " " 4 " " | |
| 42 $\frac{1}{2}$ " " " 3 " " | |

Totaal 554 woningen, rond 95 woningen per H.A.

| |
|---|
| 10.000 m ² oppervlakte vriesruimte |
| 30.000 m ³ inhoud vriesruimte |
| 52.000 m ² terrein-oppervlakte |
| 12.000 m ² bebouwd terrein |
| 40.000 m ² onbebouwd terrein |



Randbebouwing: begane grond

014

'Plan Oktogoon. Randbebouwing: begane grond' van Arthur Staal (p. 344). Langs het Marktkanaal en de Kostverloren Vaart biedt de randbebouwing plaats aan 298 woningen (met 3 tot 7 kamers), 2 vergaderzalen, 21 winkels en 16 ateliers.

014

'The Oktogoon plan. Fringe development on the ground floor, by Arthur Staal' (p. 344). Along Marktkanaal and Kostverloren Vaart, the outer buildings contain a total of 298 dwellings (with 3 to 7 rooms), 2 meeting rooms, 21 shops and 16 studios.

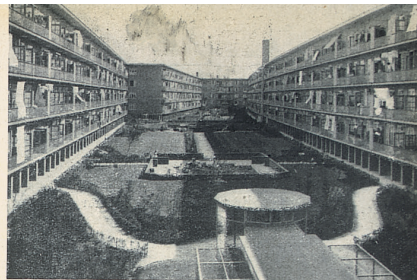


16. Ateliewoningen Zomerdijkstraat. Architecten Zanstra, Giesen & Sijmons.

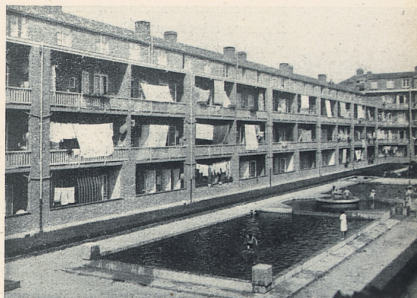


17. Woningstichting Patrimonium. Woningen voor ouden van dagen, Leeuwendalerpad
Architect J. Brouwer, 1942

18. Particuliere
woningbouw
op Landlust.
Binnenrein
Jan van Galenstraat.
Architect
J. Dunnebier 1934



19. Woningstichting
Zomers Buiten,
Binnenrein
Gerard Callenburgstraat.
Architecten
Gulden & Geldmaker,
1933



20. Woningbouwveren.
Eigen Haard
Rivierenlaan.
Architect
J. Hamers, 1934



015

Diverse woningbouwcomplexen in Amsterdam van de jaren dertig en veertig, afgebeeld bij het artikel van A. Komter, 'Van wonen en woningbouw in het 20e eeuwse Amsterdam' (p. 201), onder meer de atelierwoningen aan de Zomerdijkstraat in de Rivierenbuurt (linksboven), ontworpen door Zanstra, Giesen & Sijmons, 1932-1934.

015

Various housing blocks in Amsterdam built in the 1930s and 1940s (p. 201), illustration in the article by A. Komter on living and housing in 20th-century Amsterdam. At the top left is the complex of studio apartments in Zomerdijkstraat, Rivierenbuurt, Amsterdam, designed by Zanstra, Giesen & Sijmons, 1932-1934.



21. Particuliere woningbouw, wolkenkrabber Dan. Willinkplein. Architect J. F. Staal, 1934



22. Flatgebouw voor Vrouwen, Geuzenkade. Architecten J. Pot en J. Pot-Keestra, 1942



23. Particuliere woningbouw Sloterkade. Architecten Zanstra, Giesen & Sijmons, 1942

016

Diverse woningbouwcomplexen in Amsterdam van de jaren dertig en veertig, afgebeeld bij het artikel van A. Komter, 'Van wonen en woningbouw in het 20e eeuwse Amsterdam' (p. 203).

016

Various housing blocks in Amsterdam built in the 1930s and 1940s, illustration in the article by A. Komter on living and housing in 20th-century Amsterdam (p. 203).

as if they were bad boys'.⁶⁸ Boeken had also studied the Rotterdam book: "The city of the future – the future of the city" is the forgotten chapter of our book "Building". During the war, Willem van Tijen, under the leadership of A. Bos, director of Rotterdam's Public Housing Department, had been extensively involved in this and had taken the initiative to set up a study group in 1942, known since 1943 as the Studiegroep Woningarchitectuur, which was open to architects to study housing problems to be tackled after the war.⁶⁹ At the same time, Boeken noted a major difference between the two publications: 'Although the subject matter of the Rotterdam book is largely outside the architects' mind, our book would have been more complete if we had paid more attention to the social and cultural organism that is a neighbourhood, a district, or a city.⁷⁰ In his double review in *Bouw* of August 1949, the urban planner S.J. van Embden later discussed the contrast between the two books extensively. Whereas the Rotterdam book speaks 'about the city as a *vehicle* for a way of life', the Amsterdam group are concerned with 'the city as a *sign* for an *attitude* to life': the form of the city as a 'testimony of a certain attitude of mind' is central.⁷¹ At the beginning of 1946, Jacques Bot – the architect and municipal councillor for the Communist Party – had criticized the exhibition. 'This latest movement in modern Dutch architecture certainly does not want to let go of modernism, but its return to classical ideas about conception and to the formal language of the Baroque means a step back in development, just as the Amsterdam School was in contrast to the realistic principles introduced by Berlage.'⁷² Bot's criticism is largely refuted by the extensive explanations in the book, which was not yet available at the time. He rejects the canal plan because, according to him, it is only justified by a 'sense of history and tradition', although he thought that the proposed changes to the existing city contained valuable ideas that would require great sacrifices in terms of money and other property. Bot acknowledged that the AUP still required the necessary care: 'Although it may not be a "bold statement", it undoubtedly possesses great architectural possibilities as well; within the limits set, it leaves ample scope for realising new ideas about district development and the cooperation of many parties in the implementation in the third dimension.'⁷³

It is clear that Bot could not be expected to support the discussion of Plan '45 in the city council in 1947. But support did come from a different quarter and was probably instigated by the makers and the publisher themselves, prompted in part by the critics' reactions to the exhibition and book. On 27 March 1947, Jo de Casseres, the

inventor of the term 'planology' and at the time chief engineer of the Ministry of Agriculture, Fishing and Food, wrote to Arthur Staal that Sal (Salomon) Tas had asked him his opinion on *Bouwen van woning tot stad*. Tas, who had been a good friend of the publisher Geert van Oorschot since the 1930s and had been sitting in the Amsterdam municipal council for the Labour Party since 26 July 1946, wanted to table the plan on behalf of his faction. De Casseres regretted that, in his opinion, there had been so little attention for the book in newspapers and magazines, just as the 'equally reasonable criticism of Rotterdam's very bad plan' had also been insufficient.⁷⁴ De Casseres had pointed out to Tas 'the correctness of the criticism with regard to the Boschplan, the "dreariness" of the housing blocks built according to the new plans, the correctness of a concentrated expansion, as designed by you. The fact that I have some objections is irrelevant here, as they are easy to resolve. I do not know how the matter will be discussed. But I do know that criticism of official projects, although justified, often comes up against a wall of silence and suspicion.'⁷⁵

On 22 May 1947, during the general discussions in Amsterdam city council about the budget for public housing, Tas brought forward the new insights in the field of housing construction that 'were acquired in a wide-ranging study, undertaken during the occupation years by private architects who are united with that goal.'⁷⁶ In response to questions in the general report, the Municipal Executive had answered 'only vaguely'. Tas wanted to know how the matter was progressing. The case was taken up the next day, during the discussion of the budget for public works. Tas discussed Plan '45 as an alternative to the AUP, basing his arguments on the survey made by the Public Works Department. He emphasized the fact that an expansion plan defines building policy for more than one generation. 'Moreover, it is an architectural moment in the history of Dutch architecture of very special significance. If a city is to be expanded architecturally, with far-reaching consequences, the entire citizenry must cooperate in drawing up such a plan.'⁷⁷ This had not been the case with the Public Works Department's plan, but it was with Plan '45. It was produced by private individuals at their own expense and, moreover, in a 'summary architectural form' and 'designed by the best-known architects of Amsterdam'. The Department of Public Works had not however paid attention to it, while 'the monopolistic plan of Public Works' had been strongly criticized by, among others, J.J.P. Oud in *Bouw*. 'The plan "From house to city", on the other hand, has received expert approval.' Tas referred to the letter from De Cas-

68
Archive Boeken (note 16),
BOEK.110348601, s367:
Episoden Wederopbouw II,
1946, 4 November 1946.

69
Idsinga and Schilt 1987,
pp. 100, 104.

70
See note 68: 4 October
1946. For the Rotterdam
book, see Idsinga and Schilt
1987, pp. 98-101.

71
Van Embden 1949, p. 558.

72
Bot 1946, p. 78.

73
Bot 1946, p. 79.

74
HNI, Rotterdam, archive of
A. Staal, STAA.0212, a165,
letter from J. de Casseres,
27 March 1947. See Fortuin
2015, pp. 66-67; De Vries
2015, p. 168. With special
thanks to Jaap Evert Abra-
hamse, who let me use his
notes about Tas and the city
council.

75
Ibid.

76
Stadsarchief Amsterdam,
Municipal Council Archives,
SAA 5097-158, p. 629
(22 May 1947).

77
Ibid., p. 647 (23 May 1947).

gevraagd naar zijn oordeel over *Bouwen van woning tot stad*. Tas, die al sinds de jaren dertig goed bevriend was met uitgever Geert van Oorschot en sinds 26 juli 1946 in de Amsterdamse gemeenteraad zat voor de Partij van de Arbeid, wilde de zaak namens zijn fractie aanhangig maken.⁷⁴ De Casseres betreurde dat er naar zijn mening zo weinig aandacht in dagbladen en tijdschriften was geweest voor het boek, net zoals de ‘even redelijke kritiek op het zeer slechte plan van Rotterdam’ ook onvoldoende had plaatsgevonden. De Casseres had Tas gewezen ‘op de juistheid v.d. kritiek t.a.v. het Boschplan, de “dreariness” van de volgens de nieuwe plannen gebouwde woningblokken, de juistheid van een geconcentreerde uitbreiding, als door u ontworpen. Dat ik eenige bezwaren had, doet hier niet ter zake, daar deze gemakkelijk op te lossen zyn. Ik weet niet, op welke wyze de zaak aan de orde zal worden gesteld. Maar wel weet ik, dat kritiek op ambtelijke projecten, hoe gerechtvaardigd ook, veelal afstoot op de muur van stilzwygen en verdachtmaking.’⁷⁵

Bij de algemene beschouwingen in de Amsterdamse gemeenteraad over de begroting van Volkshuisvesting bracht Tas op 22 mei 1947 de nieuwe inzichten op het gebied van de woningbouw ter sprake die ‘zijn verworven in een breed opgezette studie, tijdens de bezettingsjaren ondernomen door zich met dat doel verenigende particuliere architecten’.⁷⁶ Naar aanleiding van vragen in het algemeen verslag had het college van B&W ‘slechts op vage wijze’ geantwoord. Tas wilde weten hoe het met de kwestie stond. De zaak werd de volgende dag, bij de bespreking van de begroting van Publieke Werken opgepakt. Tas besprak het Plan ‘45 als een alternatief voor het AUP, waarbij hij zich baseerde op het survey van Publieke Werken. Met nadruk wees hij op het feit dat een uitbreidingsplan de bouwpolitiek voor meer dan een generatie vastlegt. ‘Bovendien is het een architectonisch moment in de geschiedenis van de Nederlandse architectuur van een zeer bijzondere betekenis. Wanneer men een stad architectonisch wil uitbreiden, hetgeen vergaande consequenties medebrengt, moet de gehele burgerij aan de opstelling van zulk een plan medewerken.’⁷⁷ Dat is met het plan van Publieke Werken niet het geval geweest, maar wel bij het Plan ‘45. Het is door burgers op eigen kosten vervaardigd en bovendien in een ‘samenvattende architectonische vorm’ gesteld en ‘ontworpen door de bekendste architecten van Amsterdam’. Het heeft echter van Publieke Werken geen aandacht gekregen terwijl ‘het monopolistische plan van Publieke Werken’ onder meer door Oud in *Bouw* sterk was bekritiseerd. ‘Het plan “Van woning tot stad” heeft daarentegen van deskundige zijde instemming ontvangen.’ Tas refereerde daarbij aan de brief

van De Casseres die de aandacht op het nieuwe plan vestigt. Dat rechtvaardigt een behandeling en een vrije discussie, waarbij ook architecten die buiten Publieke Werken staan hun stem zouden kunnen laten horen. ‘Een vrije discussie is in het belang van de Amsterdamse bevolking in haar geheel.’ Om een bevoegd oordeel over de merites van beide plannen te krijgen, vroeg Tas om een commissie van ‘ambtenaren van Publieke Werken, bekwame architecten van Amsterdam en belangstellende burgers, opdat geen ambtelijke beslissing wordt genomen. Allen, die voor een architectonische stadsuitbreiding belangstelling hebben, zullen de totstandkoming van een dergelijke commissie toejuichen.’

Nog in dezelfde termijn kwam Jacques Bot met een repliek. De dag daarvoor had hij al een uitgebreid betoog over het woningvraagstuk gehouden. In zijn ogen was ‘de goede woning een van de belangrijkste, welhaast de belangrijkste levensvoorwaarde van de mens’.⁷⁸ Om de woningbouw te herstellen was de snelle invoer van nieuwe methoden en systemen gewenst. Een probleem was dat de particuliere ondernemers volgens Bot de ontwikkeling van het woningtype remden en zich bijvoorbeeld ook verzetten tegen vernieuwing zoals die in Bos en Lommer in ontwikkeling was. Het ondernemersproduct was meestal van slechte kwaliteit, met de revolutiebouw als dieptepunt. Daarom pleitte Bot ervoor dat de uitvoering van de woningbouw moest worden verlegd ‘van de particuliere ondernemer naar de gemeenschapsorganen, waartoe ook de woningbouwverenigingen behoren’ en ‘ook in de sfeer van de gemeentelijke woningbouw particuliere architecten aan te trekken, ten einde zo ruim mogelijk gebruik te maken van nieuw opkomende ideeën en ten bate van het behouden van een frisse geest’.⁷⁹ Ook drong hij er, in aansluiting op eerdere opmerkingen van raadslid Van der Velde, bij B&W op aan om ‘de diensten stadsontwikkeling en volkshuisvesting opdracht te geven, te bestuderen welke consequenties de invoering der wijkgedachte in stedebouwkundig opzicht met zich meebrengt’.⁸⁰ Vanuit Bots focus op de woningproductie, zijn afkeer van de particuliere bouwondernemers en zijn voorkeur voor de wijkgedachte, kwam zijn korte opmerking over het Plan ‘45 niet als een verrassing. Hij volstond met te melden ‘dat het naar de tendenz reactionair moet worden genoemd. Men kan echter deze qualificatie zeker niet toepassen op de ontworpen woningen’, die worden gedragen door inzicht ‘omtrent de noodzakelijkheid van woningverruiming en woningverbetering’.⁸¹ Ook was hij aangenaam verrast door de stelling ‘dat de woning niet langer een object van speculatie mag zijn en dat de productie om de winst plaats moet maken voor die ter bevrediging

HNI, Rotterdam, archief A. Staal, STAA.0212, a165, brief van J. de Casseres, 27 maart 1947. Zie Fortuin 2015, pp. 66-67; De Vries 2015, p. 168. Met dank aan Jaap Evert Abrahamse, die mij zijn aantekeningen rondom Tas en de gemeenteraad ter beschikking stelde.

Ibidem.

Stadsarchief Amsterdam, Archief Gemeenteraad, SAA 5097-158, p. 629 (22 mei 1947).

Ibidem, p. 647 (23 mei 1947).

Ibidem, p. 613 (22 mei 1947).

Ibidem, p. 618 (22 mei 1947).

Ibidem, p. 622 (22 mei 1947).

Ibidem, p. 620 (22 mei 1947).

seres, who drew attention to the new plan. It justified a treatment and a free discussion, in which architects who were outside the Public Works Department could also make their voices heard. 'A free discussion is in the interest of the population of Amsterdam as a whole.' In order to obtain a competent opinion on the merits of both plans, Tas suggested setting up a committee of 'officials from the Public Works Department, competent architects of Amsterdam and interested individuals, so that decisions are not taken by officials alone. All those interested in architectural urban expansion will welcome the establishment of such a committee.'

Jacques Bot responded within the same session. The day before, he had already given an extensive speech on the housing issue. In his view, 'a good home is one of the more important conditions of human life, if not the most important.'⁷⁸ A rapid introduction of new methods and systems was desirable in order to reinvigorate housing construction. One problem was that, according to Bot, private entrepreneurs were inhibiting the development of housing types and also opposed, for example, innovation such as was being developed in Bos en Lommer. The entrepreneurial product was usually of poor quality, reaching a low point with the so-called 'revolutiebouw' (jerry-building). Bot therefore argued that the implementation of housing construction should be shifted 'from the private entrepreneur to the community bodies, which also include the housing associations' and 'also in the sphere of municipal housing construction, to attract private architects, in order to make the widest possible use of new emerging ideas and to preserve a fresh spirit.'⁷⁹ He also urged the mayor and aldermen, in response to earlier remarks by councillor Van der Velde, to 'commission the urban development and public housing services to study the consequences of the introduction of the concept of a neighbourhood in urban planning terms.'⁸⁰ Given Bot's focus on housing production, his aversion to private building entrepreneurs and his preference for the neighbourhood concept, his brief comment on Plan '45 did not come as a surprise. He simply stated 'that its tendency should be deemed reactionary. However, that qualification certainly cannot be applied to the houses designed', which are supported by insights 'into the necessity of housing expansion and improvement.'⁸¹ He was also pleasantly surprised by the statement 'that the house should no longer be an object of speculation and that production for profit should make way for production to satisfy human needs, including those in the construction industry.' Bot denounced the total lack of interest in the exhibition on the part of the municipal authorities, even

though the Ministry of Reconstruction had shown an interest.

As an architect and an expert in Amsterdam's building policy, Bot was able to respond sharply to the request to form a committee in relation to Plan '45. The less experienced Tas had not submitted any written documents, which made a real debate impossible. Bot also stated that 'it is not correct that the architects generally appreciate these plans so much. Many of them, perhaps even the majority, are of a different opinion.'⁸² Bot pointed to Ben Merkelbach, who in November 1945 had characterized the plans as reactionary in *Het Vrije Volk* (a qualification Bot had used the day before). In those days Merkelbach, like Bot, could not have known the content of the book either. Bot 'fully appreciated the professionalism of the designers, but does not share their views'. Moreover, they were already bound by the AUP. More than just a debate was needed to bring that into question, but Bot also doubted whether he would vote in favour of setting up a committee of inquiry. The councillor for Public Works, L. Seegers (CPN), proposed that the idea of a joint committee should be passed on to the council, which had not yet determined its position on this point. Tas then repeated his request to reopen the discussion, because many architects felt it was necessary.

At the beginning of June, De Casseres reported to Staal that he had understood from Tas that the plan had already been discussed and that 'it is said as an argument against the plan that the canals are as long as transport channels, with a bit more quasi-aesthetic nonsense. [...] I think that this is not primarily about aesthetics, but about practical considerations. I also believe that even your sketch design has urban design errors that are not acceptable. But that is not what it is all about. It should surely not be expected that people who wanted to work freely on this matter would deliver a completely error-free project. But you will also know how the debate in our country goes – always behind people's backs. And when you and yours started this work, you could have known in advance that you would not get any pleasure from it. That is the case with everything that is competent. [...] Now, I believe, a committee is going to be appointed by the Council, but they will certainly ensure that opponents or completely incompetent figures will be part of it.'⁸³

After this all remained quiet. The committee that would have been tasked with looking at the plans in detail did not appear. All attention in the council was focused on the dire housing shortage with the incredibly low amounts of housing that Amsterdam would be allowed to build annually by the government to solve it. Bot had also pointed

78

Ibid., p. 613 (22 May 1947).

79

Ibid., p. 618 (22 May 1947).

80

Ibid., p. 622 (22 May 1947).

81

Ibid., p. 620 (22 May 1947).

82

Ibid., p. 651 (23 May 1947).

83

Archive of A. Staal (note 74), letter from J. de Casseres, 5 June 1947.

van de menselijke behoeften, ook in het bouwbedrijf'. Bot laakte het volstrekte gebrek aan belangstelling bij het gemeentebestuur voor de tentoonstelling, terwijl het Ministerie van Wederopbouw zich wel geïnteresseerd had getoond.

Bot was als architect en als ingewijde in de Amsterdamse bouwpolitiek in staat om scherp te repliceren op het verzoek tot het vormen van een commissie met betrekking tot Plan '45. De minder goed ingevoerde Tas had geen schriftelijke stukken ingediend, waardoor een echt debat niet mogelijk was. Bot verklaarde bovendien 'dat het niet juist is dat er algemeen zoveel waardering voor deze plannen bij de architecten bestaat. Vele hunner, misschien zelfs de meerderheid, zijn van andere gedachte.'⁸² Bot wees hierbij op Ben Merkelbach, die in november 1945 in *Het Vrije Volk* de plannen als reactionair had gekarakteriseerd, een kwalificatie die hij de dag ervoor zelf ook had gebruikt. Overigens kon ook Merkelbach indertijd, net als Bot, de inhoud van het boek niet kennen. Bot had 'alle waardering voor de vakbekwaamheid van de ontwerpers, doch deelt hun opvattingen niet'. Bovendien was men al gebonden aan het AUP. Om dat ter discussie te stellen was een debat niet voldoende, maar ook twijfelde Bot of hij voor de instelling van een onderzoekscommissie zou stemmen. Wethouder Publieke Werken Leen Seegers (CPN) stelde voor het idee van een gemengde commissie aan het college over te brengen, dat op dit punt nog geen standpunt had bepaald. Daarop herhaalde Tas zijn verzoek om de discussie te heropenen, omdat tal van architecten dat nodig vonden.

Begin juni meldde De Casseres aan Staal van Tas te hebben begrepen dat het plan al was besproken en 'dat men als arg. tegen het plan zegt, dat de grachten in uw plan de lengte van kanalen hebben, met nog een beetje quasi-aesthetische nonsens meer. [...] Ik meen, dat het hier niet in de eerste plaats om aesthet. doch om praktische overwegingen gaat. Ik meen ook, dat zelfs uw schetsontwerp stedenbouwk. fouten vertoont, die niet aanvaardbaar zyn. Maar daar gaat het niet om. Men mag toch niet van menschen, die zich vry aan die zaak wyden verwachten, dat ze een compleet foutloos project leveren. Maar u zult ook wel weten hoe in ons land – altijd achterbaks – gedebatteerd wordt. En toen gylieden dit werk aanvatte, hebt ge vooruit kunnen weten, dat ge er slechts displezier van zoudt beleven. Dat is nu eenmaal met alles het geval wat bekwaam is. [...] Men gaat nu, geloof ik, van gemeentewege een comm. benoemen, maar zal er zeker voor zorgen dat daar tegenstanders of volslagen ondeskundigen in zullen komen.'⁸³

Hierna bleef het stil. De commissie die in detail zou moeten kijken naar de plannen, kwam

er niet. Alle aandacht in de raad ging uit naar het nijpende woningtekort met de onvoorstelbaar lage contingenten woningen die Amsterdam jaarlijks van de overheid zou mogen bouwen om dat op te lossen. Daar had ook Bot op gewezen. Met de middelen om de woningbouw buiten overheidscontrole om voortvarend aan te pakken, was het in 1947 slecht gesteld. In deze context was een discussie zoals Tas hem bracht, over een architectonisch opgezette stadsuitbreiding en tegen het monopolie van Publieke Werken in, politiek gezien niet sterk genoeg. Het naoorlogse pragmatisme deed de rest. Boeken stelde achteraf vast: 'Al is er van het hele plan ook niets gekomen, doordat de combinatie van ideële volkshuisvesters weer een groep zakelijke bouwondernemers werd en vooral doordat de drijvende geest Spanjer meer belangstelling had voor de successen van zijn rechtskundig bureau dan voor de teleurstellingen die Publieke Werken hem bezorgde, daarom is de opzet en ons werk daarvoor geen haar minder.'⁸⁴

Toen de recensie van Van Embden in augustus 1949 verscheen in *Bouw*, was het plan vermoedelijk al bijna vergeten en was onder leiding van wethouder J.J. van der Velde (PvdA), die in september 1948 Seegers na diens afzetting was opgevolgd, vaart gemaakt met de uitvoering van het AUP. Van der Velde had als gemeenteraadslid de vaststelling van het AUP in 1935 meegemaakt, en in zijn portefeuille als wethouder zaten zowel Volkshuisvesting als Publieke Werken. Bij het bespreken van de jaarlijkse begroting in de gemeenteraad op 26 mei 1948 gaf hij aan dat er jaarlijks 7000 woningen zouden moeten worden gebouwd om het woningtekort in 1960 te hebben opgeheven, uitgaande van een woningtekort dat op 31 december 1947 ruim 25.000 woningen betrof, 'zonder enige reserve en zonder met vervanging van bestaande, niet meer voor bewoning beschikbare of niet meer aan redelijke eisen beantwoordende woningen rekening te houden'.⁸⁵ Daadkrachtig wist hij de urgentie van een grootschalige aanpak van de Amsterdamse woning-schaarste in Den Haag in heldere taal te bepleiten, met als gevolg dat in 1949 een urgentiebesluit volgde voor de bouw van 50.000 woningen in tien jaar tijd.

In de geschiedschrijving is 1948 het beginjaar geworden van de grootschalige realisering van de naoorlogse wijken, wat lijkt te hebben bespoedigd dat het Plan '45 snel uit het bewustzijn van de bouwers en architecten verdween. De architecten die in oorlogstijd ruim twee jaar aan *Bouwen van woning tot stad* hadden gewerkt, zouden nog substantieel bijdragen aan de naoorlogse architectuur in Amsterdam en daarbuiten. Hun namen komen dan ook voor in het monumentale boek *Stadsontwikkeling van Amsterdam 1939-*

82

Ibidem, p. 651 (23 mei 1947).

83

Archief A. Staal (noot 74), brief van J. de Casseres, 5 juni 1947. Voor die commissie bedankt De Casseres om gezondheidsredenen bij voorbaat. Daarnaast had hij toch al besloten zich 'niet meer met den stedenbouw in ons land polemisch bezig te houden, of me er op eenige andere wyze druk om te maken. Het nederl. geval "stinks in my nostrils", alles is te vies om aan te raken.' Mogelijk houdt deze aversie breder verband met het artikel dat De Casseres het jaar daarvoor anoniem had gepubliceerd over 'Wederopbouw in vernieuwing' (*De Groene Amsterdammer*, 6 oktober 1945), waarin hij door een verband te suggereren tussen 'de (vermeend) reactionaire wederopbouw-architectuur' en Blut-und-Boden-opvattingen zware kritiek had ondervonden. Zie Bosma 2003, p. 87.

84

Archief Boeken (noot 16), BOEK.110348603, s368. Dagboek 'in het derde vredejaar', 1948. Zie ook: Bock e.a. 1983, p. 69.

85

Van der Velde 1968, pp. 123-124.

this out. In 1947, there were no means to tackle housing construction outside government control. In this context, a discussion such as the one Tas tried to start, about an architecturally designed urban expansion and against the monopoly of Public Works, was not strong enough from a political point of view. Post-war pragmatism did the rest. Boeken stated afterwards: 'Although nothing came of the entire plan, because the combination of idealistic public housing corporations became a group of construction businessmen again, and especially because the driving force Spanjer was more interested in the successes of his law firm than in the disappointments that the Public Works Department caused him, that does not make the plan or our work any less important.'⁸⁴

When the review by Van Embden was published in *Bouw* in August 1949, the plan had probably been almost forgotten. Under the leadership of alderman J.J. van der Velde (PvdA), who had succeeded Seegers in September 1948 after he had been deposed, the implementation of the AUP had accelerated. In his capacity as a municipal councillor, Van der Velde had witnessed the adoption of the AUP in 1935, and his portfolio as alderman included both Public Housing and Public Works. When discussing the annual budget in the municipal council on 26 May 1948, he indicated that 7,000 houses would have to be built every year in order to overcome the housing shortage by 1960, based on a housing shortage that on 31 December 1947 amounted to more than 25,000 houses, 'without any reserve and without taking into account the replacement of existing houses that are no longer available for habitation or that no longer meet reasonable requirements.'⁸⁵ With determination, he was able to argue the urgency of a large-scale approach to the Amsterdam housing shortage in clear language in The Hague, resulting in an urgent decision in 1949 for the construction of 50,000 homes over the course of ten years.

In historiography, 1948 became the start of the large-scale realisation of the post-war neighbourhoods, which seems to have accelerated the rapid disappearance of Plan '45 from the consciousness of builders and architects. The architects who had worked on *Bouwen van woning tot stad* for more than two years during the war would still contribute substantially to post-war architecture in Amsterdam and beyond. Their names appear in the large-scale book *Stadsontwikkeling van Amsterdam 1939-1967* ("Urban Development of Amsterdam 1939-1967"), which Van der Velde would publish in 1968 and which partly set the tone for the heroic history of the great work that had started in 1926 with a design by the Public Works Department in the municipal paper and was

concluded in the 1960s with the completion of the Western Garden Cities and Buitenveldert. Van der Velde's book is a monument to the realisation of the AUP, in which he himself had been closely involved as alderman. It is remarkable that *Bouwen van woning tot stad*, which Van der Velde could have known from the exhibition in 1946 but undoubtedly had seen in book form as a municipal councillor and alderman, is not mentioned in his book.

84

Archive Boeken (note 16), BOEK.110348603, s368. Dagboek 'in het derde vreedesjaar', 1948. See also Bock et al. 1983, p. 69.

85

Van der Velde 1968, pp. 123-124.

1967 dat Van der Velde in 1968 zou publiceren en dat deels de toon zette voor de heroïsche geschiedenis van het grote werk dat in 1926 met een ontwerp van Publieke Werken in het *Gemeenteblad* was begonnen en in de jaren zestig met voltooiing van de Westelijke Tuinsteden en Buitenveldert werd afgesloten. Van der Veldes boek is een monument voor de realisering van het AUP, waarbij hij zelf als wethouder nauw betrokken was geweest. Opmerkelijk is wel dat *Bouwen van woning tot stad*, dat Van der Velde al van de tentoonstelling in 1946 gekend kon hebben, maar ongetwijfeld als gemeenteraadslid en wethouder in boekvorm onder ogen heeft gehad, in zijn boek onbesproken blijft.

- Abrahamse, J.E., *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*. Bussum 2010.
- Barbieri, U., en C. Boekraad, *Kritiek en ontwerp. Proeven van een architectuurkritiek*. Nijmegen 1982.
- Behrendt, W.C., *Die einheitliche Blockfront als Raumelement im Stadtbau. Ein Beitrag zur Stadtbaukunst der Gegenwart*. Berlijn 1911
- Berlage, H.P., 'Venetië en Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad*, 1883, pp. 217-219, 226-228, 232-234.
- 'Stedenbouw', *De Beweging* 10 (1914), maart, pp. 226-247.
- Bock, M., e.a., *Van het Nieuwe Bouwen naar een Nieuwe Architectuur. Groep '32: ontwerpen, gebouwen, stedenbouwkundige plannen 1925-1945*. 's-Gravenhage 1983.
- Borst, L.J., L.B. Spanjer en C. Venemans, 'Opbouw en vernieuwing', in: Zanstra e.a., *Bouwen van woning tot stad*, 1946, pp. 13-35.
- Bosma, K., *Ruimte voor een nieuwe tijd: vormgeving van de Nederlandse regio 1900-1945*. Rotterdam 1993.
- 'Veredelde utiliteit? Het architectuurdebat tijdens de bezetting', in: Bosma en Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak*, 1995, pp. 178-188.
- J.M. de Casseres. *De eerste planoloog*. Rotterdam 2003.
- en C. Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*. Rotterdam 1995.
- Bot, J., 'Van woning en stad', *Kroniek van kunst en cultuur*, 7 (1946) 3, pp. 74-81.
- Brinckmann, A.E., *Platz und Monument. Untersuchungen zur Geschichte und Ästhetik der Stadtbaukunst in neuerer Zeit*. Berlijn 1908; reprint 2000.
- *Deutsche Stadtbaukunst in der Vergangenheit*. Frankfurt 1911
- *Stadtbaukunst. Geschichtliche Querschnitte und Neuzeitliche Ziele*. Berlijn 1920.
- *Deutsche Stadtbaukunst in der Vergangenheit*. Tweede, uitgebreide druk, Frankfurt 1921.
- *Platz und Monument als künstlerisches Formproblem*. Derde, bewerkte druk, Berlijn 1923.
- Colenbrander, B., *De verstrooide stad*. Rotterdam 1999.
- Costanzo, Denise R., 'Giedion as guide. Space, Time and Architecture and the Modernist Reception of Baroque Rome', in: Leach, Macarthur en Delbeke (red.), *The Baroque in Architectural Culture*, 2015, pp. 129-138.
- Emden, S.J. van, 'Twee boeken, twee werelden', *Bouw*, 1949, 32, pp. 558-576.
- Engel, H., en J. de Heer, 'Stadsbeeld en massawoningbouw', *O (Oase)* 7, 1984, pp. 10-22.
- Fortuin, A., *Geert van Oorschot, uitgever*. Amsterdam 2015.
- Gantner, J., *Grundformen der europäischen Stadt. Versuch einen historischen Aufbaues in Genealogien*. Wenen 1928.
- Giedion, S., *Space, Time and Architecture. The growth of a new tradition*. Cambridge, Mass. 1941; 1967⁵.
- Ibelings, H., en V. van Rossem, *De nieuwe traditie. Continuïteit en vernieuwing in de Nederlandse architectuur / The new tradition. Continuity and renewal in Dutch architecture*. Amsterdam 2009.
- Ildinga, T., en J. Schilt, *Architect W. van Tijen, 1894-1974*. 's-Gravenhage z.j. [1987]
- Kok, A.A., *De historische schoonheid van Amsterdam*. Amsterdam 1943.
- 'Geschiedenis van den Amsterdamschen woningbouw', in: Zanstra e.a., *Bouwen van woning tot stad*, 1946, pp. 179-192.
- Komter, A., e.a., 'Toelichting op het voorstel voor een Uitbreidingsplan voor de stad Amsterdam 1945', in: Zanstra e.a., *Bouwen van woning tot stad*, 1946, pp. 111-129.
- 'Van wonen en woningbouw in het 20e eeuwse Amsterdam', in: Zanstra e.a., *Bouwen van woning tot stad*, 1946, pp. 193-204.
- Kostof, S., *The city shaped. Urban patterns and meaning through history*. New York 1991.
- Leach, A., J. Macarthur en M. Delbeke (red.), *The Baroque in Architectural Culture, 1880-1980*. Londen/New York 2015.
- Levy, E., *Baroque and the Political Language of Formalism (1845-1945)*. Burckhardt, Wölfflin, Gurlitt, Brinckmann, Sedlmayr. Bazel 2015.
- Meyer, J., 'Die Stadt als Kunstwerk. Nachwort zur Neuauflage', in: Brinckmann, *Platz und Monument*, 2000, pp. 177-214.
- Rebel, B., *Het Nieuwe Bouwen. Het functionalisme in Nederland 1918-1945*. Assen 1983.
- Rossem, V. van, 'Architectuur en stad in 1913: de overstap van bouwkunst naar stedenbouw', in: J. de Vries (red.), *Nederland 1913. Een reconstructie van het culturele leven*. Haarlem 1989, pp. 132-154.
- 'Van alle tijden / Timeless', in: Ibelings en Van Rossem, *De nieuwe traditie*, 2009, pp. 185-233.
- en M. Steenhuis, 'De zoektocht naar de "organisch schone" stad', in: Steenhuis (red.), *De nieuwe grachtengordel*, 2017, pp. 18-141.
- Schmidt, F., 'De ontdekking van de grachten-gordel', in: Marleen Slooff en Jaap Evert Abrahamse (red.), *Amsterdams Werelderfgoed. De grachtengordel na 400 jaar*. Amsterdam: bureau Monumenten & Archeologie, 2012, pp. 48-61.
- Sijmons, K.L., 'Het Amsterdamsche stadsplan: oud en nieuw', in: Zanstra e.a., *Bouwen van woning tot stad*, 1946, pp. 37-110.
- Sonne, W., 'Political connotations of the Picturesque', in: Charles C. Bohl en J.-F. Lejeune (red.), *Sitte, Hegemann and the Metropolis. Modern civic art and international exchanges*. Londen 2009, pp. 123-138.
- Staal, A., 'Wandeling door Amsterdam van steen en op papier', in: Zanstra e.a., *Bouwen van woning tot stad*, 1946, pp. 131-178.
- Steenhuis, M., 'Ideeëngeschiedenis', in: Steenhuis (red.), *De nieuwe grachtengordel*, 2017, pp. 77-99.
- (red.), *De nieuwe grachtengordel. De realisatie van het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam*. Bussum 2017.
- Stissi, V., *Amsterdam, het mekka van de volkshuisvesting. Sociale woningbouw 1909-1942*. Rotterdam 2007.
- Stralen, M. van, *Atelierwoningen Zomerdijkstraat 1932-1934. Zanstra, Giesen en Sijmons, architecten*. Rotterdam 1989.
- Tacq, J., e.a., *Herinneringen aan de roemruchte Groep '32, 'eigenlijk de laatste architectengroep'*. Delft 1998.
- Tafari, M., *Theories and History of Architecture*. New York 1976 (oorspr. *Teoria e storia dell'architettura*. Bari 1968).
- Taverne, E., 'Architectuurhistorie lijdt onder elitaire opleiding', *Wonen TA/BK*, 15, 1977, pp. 14-17.
- 'De invloed van Max Eisler op het stedenbouwkundig denken van H.P. Berlage', in: F. Kuyvenhoven en B. Treffers (red.), *Nader beschouwd. Een serie opstellen aangeboden aan Pieter Singelenberg*. Nijmegen 1986, pp. 151-158.
- en C. Wagenaar, 'Eenzame speurtochten langs de horizon van onze tijd. J.J.P. Oud en de Moderne Beweging', in: E. Taverne e.a., *J.J.P. Oud, poëtisch functionarist, 1890-1963. Compleet werk*. Rotterdam 2001, pp. 15-51.
- Velde, mr. J.J. van der, *Stadsontwikkeling van Amsterdam 1939-1967*. Amsterdam 1968.
- Ven, C. van de, *Space in Architecture. The evolution of a new idea in the theory and history of modern movements*. Amsterdam 1978; 1987³.
- Vries, T. de, *Een onwrikbaar geloof in zijn gelijk. Sal Tas (1905-1976): journalist van de wereld*. Soesterberg 2015.
- Wagenaar, C., *Town planning in the Netherlands since 1800. Responses to Enlightenment ideas and geopolitical realities*. Rotterdam 2011.
- Woud, A. van der, *Het nieuwe bouwen internationaal / international. CIAM. Volkshuisvesting, stedenbouw / housing, town planning*. Delft 1983.
- Zanstra, P., 'Naar aanleiding van "la Ville Radieuse"', *De 8 en Opbouw*, 7 (1936), 16, pp. 199-210.
- Zanstra, Giesen & Sijmons, A. Boeken, Auke Komter, Arthur Staal, S. van Woerden, 'Inleiding', in: Zanstra e.a., *Bouwen van woning tot stad*, 1946, pp. 5-9.
- Zanstra, P., e.a., *Bouwen van woning tot stad. Eenige aspecten van den stedenbouw, het woningbedrijf, de woningarchitectuur, de woningplattegrond en de technische voorzieningen van de woning, alsmede van verschillende daarmede samenhangende onderwerpen, toegelicht met een aantal teekeningen van studie-ontwerpen en bouwplannen door de architecten Zanstra, Giesen en Sijmons, Ir. A. Boeken, A. Komter, Arthur Staal, S. van Woerden, met medewerking van ing. W. Beuker, Ir. J. van Ettinger, A.A. Kok en de bouwondernemers L. Borst, L.B. Spanjer en Chr. Venemans*, Amsterdam 1946.